

2. Η νομοθεσία της Μακεδονικής Δυναστείας και η σύγκρουσή της με τους «δυνατούς»

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Πρόχειρος Νόμος, Επαναγωγή, Βασιλικά, Επαρχικόν Βιβλίον, Νεαρές, προτίμηση γειτόνων και συγγενών, αλληλέγγυον.

α. Η νομοθετική δραστηριότητα

Οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Μακεδόνων, για να κάνουν περισσότερο εύρυθμη τη λειτουργία της διοίκησης και να λύσουν τα επείγοντα κοινωνικά προβλήματα, φρόντισαν να αναθεωρήσουν τη νομοθεσία των Ισαύρων και να εκδώσουν νόμους προσαρμοσμένους στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους.

Πολύ έντονη ήταν η νομοθετική δραστηριότητα στα χρόνια των δύο πρώτων Μακεδόνων. Εκδόθηκαν οι ακόλουθες συλλογές ή μεμονωμένοι νόμοι:

1. **Πρόχειρος Νόμος:** εύχρηστο απάνθισμα νόμων που αντικατέστησε την **Εκλογή**, νομική συλλογή των Ισαύρων.
2. **Επαναγωγή:** εισαγωγή στον Πρόχειρο Νόμο που καθόριζε με ακρίβεια τις αρμοδιότητες του αυτοκράτορα και του πατριάρχη.
3. **Βασιλικά:** συλλογή νόμων, η οποία αντλεί κυρίως από τις νομικές συλλογές του Ιουστινιανού (60 βιβλία).
4. **Επαρχικόν Βιβλίον:** διατάξεις που ρύθμιζαν τη λειτουργία των συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης.
5. **Νεαρές:** νέοι νόμοι που απέβλεπαν κυρίως στον περιορισμό της μεγάλης γαιοκτησίας.

β. Νόμοι και αγώνας κατά των δυνατών

Ο αγώνας του κράτους κατά των μεγάλων γαιοκτημόνων (**δυνατοί**) είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της

κοινωνικής ιστορίας του Βυζαντίου στα χρόνια των Μακεδόνων.

Οι **δυνατοί** επιδίωκαν να ιδιοποιηθούν τη γη των φτωχών, να αποσπάσουν προνόμια και να κατακτήσουν την πολιτική εξουσία.

Το Βυζαντινό Κράτος δεν μπορούσε να ανεχθεί αυτές τις επιδιώξεις. Οι ελεύθεροι αγρότες υπηρετούσαν στους στρατούς των θεμάτων, ενώ οι φόροι που πλήρωναν αποτελούσαν την κύρια πηγή κρατικών εσόδων. Αυτό σημαίνει ότι η άμυνα και η οικονομία του Βυζαντίου ήταν αδιανόητα χωρίς τη μικρή και μεσαία αγροτική ιδιοκτησία. Γι' αυτό επί 80 ολόκληρα χρόνια (922-1002) οι αυτοκράτορες προσπάθησαν με τις Νεαρές τους να προστατεύσουν την αγροτική κοινότητα και τους ελεύθερους καλλιεργητές από τις καταχρήσεις των δυνατών.

Με τους νόμους αυτούς οι Μακεδόνες αυτοκράτορες επέβαλαν ή επέτυχαν τα εξής:

1. Να **προτιμώνται** ως αγοραστές **οι γείτονες και οι συγγενείς**, όταν πουλιόταν ένα κομμάτι κοινοτικής γης.
2. Να αποδίδονται τα χωράφια που είχαν σφετεριστεί οι δυνατοί στους προηγούμενους φτωχούς ιδιοκτήτες τους χωρίς αποζημίωση.
3. Να απαγορεύεται η πώληση και η αγορά στρατιωτικών κτημάτων. Όποιος διέθετε τέτοια κτήματα ήταν υποχρεωμένος να στρατεύεται.
4. Να περιοριστεί η αύξηση της εκκλησιαστικής περιουσίας, και
5. Να πληρώνουν οι δυνατοί τους φόρους των φτωχών του χωριού (1002), μια υποχρέωση που βάραινε παλιότερα την κοινότητα συλλογικά (αλληλέγγυον).

Παλάτι πλουσίου. Μικρογραφία χειρογράφου. Ρώμη, Βιβλιοθήκη Βατικανού. 11ος αι.

Νεαρά του Βασιλείου Β' (996)

Οι πρόσθετες περιουσίες που απέκτησαν οι δυνατοί στις κοινότητες των χωριών μέχρι την έκδοση της πρώτης Νεαράς του προπάππου μας και αυτοκράτορα Ρωμανού του Πρεσβυτέρου και πιστοποιούνται με έγγραφα δικαιώματα και αξιόπιστες μαρτυρίες, να διατηρηθούν και να παραμείνουν στην κατοχή τους, σύμφωνα και με τους παλαιούς νόμους [...].

Από τότε που εκδόθηκε αυτός ο νόμος του Ρωμανού του Πρεσβυτέρου (922) ως σήμερα, 1η Ιανουαρίου της 9ης ινδικτιώνος του έτους 6704 (=996), αλλά και στο εξής, διακηρύσσουμε ότι η τεσσαρακονταετία δεν επιτρέπεται καθόλου να ενεργοποιηθεί κατά των φτωχών, στις περιπτώσεις που έχουν δοσοληψίες με τους δυνατούς, αλλά οι περιουσίες πρέπει να αποδίδονται στους φτωχούς και οι δυνατοί να μη δικαιούνται να πάρουν πίσω το αντίτιμο της αγοράς αυτών των τόπων και τα έξοδα των βελτιώσεων [που έκαναν], γιατί και την ανωτέρω νομοθεσία αποδεδειγμένα έχουν παραβιάσει και γι' αυτό αξίζουν περισσότερο την τιμωρία [...].

Και δεν θεσπίζουμε τα μέτρα αυτά μόνο για το μέλλον, αλλά τους προσδίδουμε και αναδρομική ισχύ. Επομένως ισχύουν για το παρελθόν ως το έτος που μνημονεύουμε πιο πάνω (=922) [...].

N. Svoronos, Les nouvelles des empereurs Macédoniens..., έκδ. Π. Γουναρίδης, Ε.Ι.Ε./Κ.Β.Ε-ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, 204.

Οφέλη από την ύπαρξη των μικροκαλλιεργητών (Νεαρά του 934)

Η εξουσία τέτοιων ισχυρών προσώπων αύξησε υπερβολικά τη μεγάλη ταλαιπωρία των φτωχών, διότι [οι δυνατοί] με το πλήθος των οικόσιτων υπηρετών τους, των μίσθαρνων οργάνων τους και των άλλων παρατρεχάμενων και ακολούθων τους προκάλεσαν βίαιες επιθέσεις, διώξεις, αγγαρείες (υποχρεωτική προσφορά υπηρεσιών), άλλες θλίψεις και στενοχώριες (στους φτωχούς) και προξένησαν μεγάλη καταστροφή στο κοινό συμφέρον [...].

Αλλά η ύπαρξη πολλών μικροϊδιοκτητών προσφέρει μεγάλα οφέλη στο κράτος, καθώς αυτοί πληρώνουν φόρους και παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Τα οφέλη αυτά θα εκλείψουν, αν μειωθεί ο αριθμός των μικροκτηματιών. Όσοι λοιπόν είναι επιφορτισμένοι με τη δημόσια ασφάλεια πρέπει να απαλλαγούν από τους ταραξίες, να απομακρύνουν τα ενοχλητικά στοιχεία και να διασφαλίσουν τη δημόσια σωτηρία.

N. Svoronos, Les nouvelles des empereurs Macédoniens ..., έκδ. Π. Γουναρίδης, Ε.Ι.Ε./Κ.Β.Ε-ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, 85.

Ερωτήσεις

1. Να εντοπίσεις τα βασικά σημεία της Νεαράς του 996, αφού λάβεις υπόψη ότι αυτή καταργούσε το νόμο, ο οποίος, μετά παρέλευση 40ετίας απίλλασσε τους δυνατούς από την υποχρέωση να αποδώσουν στους πένντες τα κτήματα που είχαν σφετεριστεί.
2. Σχολίασε τη συμπεριφορά των δυνατών, έναντι των πενήτων, όπως αυτή περιγράφεται στη Νεαρά του έτους 934. Ποιες επιπτώσεις είχε αυτή στη ζωή των ελεύθερων αγροτών;
3. Ποια σημασία είχε για το κράτος η διατήρηση και προστασία της τάξης των ελεύθερων αγροτών από την αρπακτική συμπεριφορά των δυνατών;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (1025-1453)

Μετά το θάνατο του Βασιλείου Β' (1025) άρχισε μια περίοδος κρίσης. Με την ενθρόνιση των Κομνηνών (1081) αντιμετώπιστηκε η κρίση και άρχισε η ανασυγκρότηση του κράτους. Η δυναστεία όμως που διαδέχτηκε του Κομνηνούς, οι Άγγελιοι, δεν μπόρεσαν να αποκρούσουν τις εξωτερικές απειλές και το Βυζάντιο καταλύθηκε από τους σταυροφόρους (1204).

Στα ερείπιά του δημιουργήθηκαν ελληνικά και λατινικά κράτη. Ανάμεσα στα ελληνικά κράτη ξεχώρισε η αυτοκρατορία της Νίκαιας, η οποία επέτυχε την αποκατάσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας που διατήρησε το κύρος της ως τις αρχές του 14ου αι.

Στη διάρκεια του 14ου αι. άρχισε η αποσύνθεση του Βυζαντίου, η οποία επιταχύνθηκε στα μέσα του 14ου αι. εξαιτίας κυρίως των εμφυλίων πολέμων και της εξασθένησης του στρατού και της οικονομίας, που ευνόησαν την επέκταση αρχικά των Σέρβων και αργότερα των Οθωμανών. Έτσι η άλλοτε κραταιά αυτοκρατορία μετατράπηκε σε μια αδύναμη αυτοκρατορία των Στενών που είχε πελώριο κεφάλι, αλλά πολύ ασθενικό σώμα.

Το κράτος αυτό έζησε μέσα στην αγωνία και ταπεινώθηκε πολλές φορές, προτού καταλυθεί από τους Τούρκους. Ωστόσο μέσα στις τραγικές συνθήκες της τελευταίας περιόδου του Βυζαντίου (1204-1453) άρχισε να διαμορφώνεται η συνείδηση του Νέου Ελληνισμού.

Στο κεφάλαιο αυτό θα μάθετε:

Για την εξασθένηση του Βυζαντίου κατά τον 11^ο αι.

Για το ανορθωτικό έργο της δυναστείας των Κομνηνών

Για την οικονομική διείσδυση της Βενετίας στο Βυζάντιο και το εκκλησιαστικό Σχίσμα

Για τις σταυροφορίες και την περίοδο της Λατινοκρατίας στο Βυζάντιο
Για την ανασύσταση του Βυζαντίου και την υποταγή στους Οθωμανούς

Για την κληρονομιά του Βυζαντίου στον παγκόσμιο πολιτισμό

Ο Αλέξιος ο Α' ευλογείται από το Χριστό

I. Η ΕΞΑΣΘΕΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΜΕ ΤΗ ΔΥΣΗ

1. Η κρίση και οι απώλειες της αυτοκρατορίας κατά τον 11ο αιώνα (1025-1081)

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Αποστρατιωτικοποίηση, μισθοφόροι, φόροι, πολιτική αστάθεια, κρίση, μάχη Ματζικέρτ, πτώση του Μπάρι.

α. Η εσωτερική κρίση

Όταν πέθανε ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' (1025), το Βυζάντιο είχε θριαμβεύσει στα πεδία των μαχών και είχε εξελιχθεί σε παγκόσμια δύναμη με ευρύτατο διεθνή ρόλο.

Ωστόσο, σύντομα παρουσιάστηκαν σύννεφα στον ορίζοντα. Η ψευδαίσθηση ότι είχε εξασφαλιστεί αδιτάρακτη και διαρκής ειρήνη οδήγησε τη βυζαντινή κυβέρνηση σε μέτρα αποστρατιωτικοποίησης: Παραμέλησε το στόλο, που χαρακτηρίζεται από μια σύγχρονη πηγή ως η «δόξα της Ρωμανίας», διέλυσε σταδιακά τα θέματα και τους θεματικούς στρατούς, αντικατέστησε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία μ' ένα φόρο που χρησιμοποιήθηκε για τη στρατολογία ξένων μισθοφόρων και χρησιμοποίησε πολλούς ξένους σε ανώτερες θέσεις.

Στο επίπεδο της κοινωνίας η επιβολή νέων φόρων από μία αυταρχική κεντρική κυβέρνηση οδήγησε σε ταραχές και εξεγέρσεις των επαρχιακών αγροτικών πληθυσμών.

Κοντά στα οικονομικά προβλήματα, στις ταραχές και τις συγκρούσεις, η πολιτική αστάθεια που εκδηλώθηκε γύρω στα 1060 ενίσχυσε την αίσθηση ότι η αυτοκρατορία είχε περιέλθει σε γενικευμένη κρίση.

β. Οι στρατιωτικές αποτυχίες

Την ίδια περίοδο νέοι εχθροί άρχισαν να απειλούν την εδαφική ακεραιότητα του κράτους. Στην Ανατολή, εμφανίστηκαν οι Σελτζούκοι, τουρκικό φύλο που στη μάχη του Ματζικέρτ, κοντά στη λίμνη Βαν της Αρμενίας (1071), συνέτριψε τα μισθοφορικά στρατεύματα του Βυζαντίου. Η έλλειψη οπλισμού, πειθαρχίας και ηθικού ήταν οι κυριότεροι παράγοντες της ήττας.

Με την ίδια ταχύτητα οι σκανδιναβικής καταγωγής Νορμανδοί αφαίρεσαν από το Βυζάντιο τις ιταλικές του κτήσεις. Το 1071 έπεσε στα χέρια τους το τελευταίο βυζαντινό οχυρό της Ιταλίας, η πόλη Μπάρι, στις ακτές της Αδριατικής. Το γεγονός αυτό σήμανε το τέλος της Βυζαντινής Ιταλίας. Επικίνδυνοι αντίπαλοι αποδείχτηκαν και οι Ούγγροι και οι Σέρβοι στα βόρεια σύ-

Οι ξένοι και η διοίκηση του κράτους

Στους ξένους, αν δεν κρατάνε από βασιλική γενιά στη χώρα τους, να μην απονέμεις μεγάλους τίτλους ούτε να τους επιστεύεσαι μεγάλες εξουσίες. Κάνοντας κάτι τέτοιο, σίγουρα και τον εαυτό σου θα μειώσεις αλλά και τους ρωμαίους άρχοντές σου. Διότι, όταν θα τιμήσεις έναν ξένο που έχει έλθει από ταπεινή γενιά με το αξίωμα του πριμικηρίου ή του στρατηγού, ποια αντάξια στρατηγία θα δώσεις στον Ρωμαίο; Σίγουρα θα τον κάνεις εχθρό.

Αλλά και στη χώρα του, αν ακούσουν ότι αυτός ανέβηκε σε τέτοιους τίτλους, όλοι θα γελάσουν και θα πουν: «Εμείς εδώ δεν τον είχαμε άξιο για τίποτα, κι όταν πήγε στη Ρωμανία κατάφερε να πάρει τέτοιο αξίωμα. Φαίνεται ότι στη Ρωμανία δεν υπάρχει κανένας ικανός άνθρωπος, γι' αυτό ανέβηκε τόσο ψηλά ο δικός μας [...]».

Πολύ συμφέρει τη Ρωμανία, κύριέ μου, να μην τιμά τους ξένους με μεγάλα αξιώματα [...].

Κεκαυμένος, Στρατηγικόν,
μετ. Δ. Τσουγκαράκης, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1996, 250.

νορα του κράτους.

Συνολικά τα χρόνια, που μεσολαβούν ανάμεσα στο θάνατο του Βασιλείου Β' και την άνοδο στο θρόνο της δυναστείας των Κομνηνών, αποτελούν μια κρίσιμη και μεταβατική περίοδο, μια φάση στασιμότητας και υποχώρησης της βυζαντινής δύναμης.

Χρυσό νόμισμα του Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081).
Αθήνα. Νομισματικό Μουσείο.

Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας. Μικρογραφία χειρογράφου

Ο στρατός του Ρωμανού Δ΄ Διογένη, που ηττήθηκε στη μάχη του Ματζικέρτ

Ο αυτοκράτορας ξεκίνησε για την εκστρατεία βιαστικά, με στρατό που δεν άρμοζε σε αυτοκράτορα των Ρωμαίων αλλά ήταν χαρακτηριστικός των καιρών, αφού αποτελούνταν από Βουλγάρους, Ούζους και άλλους ξένους που έτυχε να βρίσκονται εκεί, όπως Φράγκους και Βάραγγους. Όλοι αυτοί [...] δεν ήταν παρά λίγοι άντρες τσακισμένοι από τη φτώχεια και το άγχος και άοπλοι [...].

Επειδή για πολλά χρόνια κανένας αυτοκράτορας δεν είχε επιχειρήσει εκστρατεία, οι στρατιώτες ήταν άσχετοι και άχρηστοι και στερημένοι από μισθό και τις συνηθισμένες προμήθειες. Ήταν δειλοί και φυγόμαχοι και φαινόταν ανίκανοι για οποιαδήποτε γενναία πράξη [...]. Αντίθετα οι στρατιώτες του εχθρού ήταν τολμηροί, επίμονοι, πεπειραμένοι και γενικά κατάλληλοι για πόλεμο.

Κεδρηνός II, 668-669.

Ερωτήσεις

1. Ποια άποψη προσβέυει ο στρατηγός Κεκαυμένος για τους ξένους και πού τη στηρίζει;
2. Ποια ήταν, σύμφωνα με το παράθεμα, η κατάσταση του βυζαντινού στρατού στις παραμονές της μάχης του Ματζικέρτ; Πού αποδίδεται από το χρονογράφο Κεδρηνό;
3. Να εντοπίσεις τα φαινόμενα που οδήγησαν στην κρίση του 11ου αι., στο επίπεδο της οικονομίας, της κοινωνίας, της πολιτικής και του στρατού.

2. Οι Κομνηνοί και η μερική αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Πρόνοια, προνοιάριοι, ανάκτηση εδαφών, αποκατάσταση βυζαντινής κυριαρχίας, απόκρουση Πατζινάκων και Κουμάνων, μάχη Μυριοκεφάλου, εξισλαμισμός Μ. Ασίας.

α. Κατάσταση της αυτοκρατορίας

Όταν ο Αλέξιος Α΄ (1081-1118), ο ιδρυτής της δυναστείας των Κομνηνών, ανήλθε στον θρόνο, το Βυζάντιο δεχόταν επίθεση και κινδύνευε σε όλα τα μέτωπα.

ΟΙ ΕΧΘΡΟΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ (τέλη 11ου αι.)	
ΟΝΟΜΑ ΛΑΟΥ	Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ
Νορμανδοί	Απειλούν τις ακτές της Ηπείρου
Κουμάνοι-Πατζινάκες	Λεπλατούν τα Βαλκάνια
Σελτζούκοι Τούρκοι	Κατακτούν μέρος της Μ. Ασίας

β. Εσωτερική πολιτική

Στο εσωτερικό οι Κομνηνοί στηρίχτηκαν στους **ευγενείς**, εφαρμόζοντας το θεσμό της **Πρόνοιας**. Παραχωρούσαν δηλαδή, ισόβια, αγροκτήματα και φορολογικά έσοδα στους ευγενείς, με αντάλλαγμα την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών. Οι ευγενείς αυτοί ονομάστηκαν **προνοιάριοι** ή **στρατιώτες** και έγιναν η άρχουσα τάξη, ενώ οι απλοί αγρότες βυθίστηκαν στην αθλιότητα.

γ. Εξωτερικές επιτυχίες

Ο **Αλέξιος Α΄** εκμεταλλεύτηκε επιδέξια τις επιχειρήσεις των σταυροφόρων στη Μ. Ασία και, βασιζόμενος στις συμφωνίες που υπέγραψε με τους αρχηγούς τους στην Κωνσταντινούπολη, ανέκτησε τη δυτική Μ. Ασία που περιλάμβανε σημαντικές πόλεις (Νίκαια, Σμύρνη, Έφεσος, Σάρδεις). Στα Βαλκάνια ο αυτοκράτορας πέτυχε με τη διπλωματία και τον πόλεμο να απαλλαγεί από τις επιδρομές των Πατζινάκων και των Κουμάνων.

Ο **Ιωάννης Κομνηνός** (1118-1143) κατέκτησε διάφορα ξένα κρατίδια στη Μ. Ασία και έφτασε ως τη συριακή Αντιόχεια. Στα Βαλκάνια επέβαλε την κυριαρχία του στους Σέρβους και προσπάθησε να θέσει υπό βυζαντινή κηδεμονία το Ουγγρικό Βασίλειο που αποτελούσε μια αναδυόμενη δύναμη.

Ο **Μανουήλ Α΄ Κομνηνός** (1143-1180), καινοτομώντας ακολούθησε φιλοδυτική εσωτερική πολιτική και στηρίχθηκε στις υπηρεσίες των Λατίνων.

Στην εξωτερική πολιτική συνήψε ειρήνη με τους Ούγγρους, κυριάρχησε στα βορειοδυτικά Βαλκάνια

και ταπείνωσε τους Σέρβους. Επίσης συνέχισε τις εκστρατείες του πατέρα του κατά των σελτζουκικών κηδεμονιών στη Μ. Ασία.

Η πολιτική του Μανουήλ έναντι των Λατίνων

Ο Μανουήλ περιφρόνησε τα ανδρείκελα τους Έλληνες που ήταν μαλθακοί και θηλυπρεπείς, και καθώς ήταν άντρας με μεγάλη γενναιοδωρία και ασύγκριτη δραστηριότητα, ανέθεσε σπουδαία καθήκοντα μόνο σε Λατίνους, λογαριάζοντας την αφοσίωση και τη δύναμή τους [...]. Το ότι οι άνθρωποί μας εκπλήρωναν άριστα τα καθήκοντά τους έκανε τον αυτοκράτορα να τους εκτιμά όλο και περισσότερο και να τους ανεβάζει στα ψηλότερα αξιώματα. Ως εκ τούτου οι άρχοντες των Ελλήνων, και ιδιαίτερα οι συγγενείς του, αλλά και όλος ο άλλος λαός, απέκτησαν ακόρεστο μίσος κατά των δικών μας.

Γουλιέλμος ο Τύριος, στο: Patrologia Graeca, τ. 201, στήλη 857 εξ., A. P. Kazhdan/Ann Wharton Epstein, Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αι., μετ. Α. Παππάς - Δ. Τσουγκαράκης, Αθήνα 1997, 415.

δ. Η στρατιωτική κατάρρευση

Η εμπλοκή του όμως στο ιταλικό μέτωπο ενθάρρυνε το **σουλτάνο των Σελτζούκων** να ανανεώσει τις επιθέσεις του κατά των εδαφών του Βυζαντίου. Ο βυζαντινός στρατός δεν μπόρεσε να ανακόψει την πρόοδο των Τούρκων και στο **Μυριοκέφαλο της Φρυγίας** (1176) σχεδόν εξολοθρεύτηκε. Ο ίδιος ο Μανουήλ συνέκρινε την ήττα αυτή με την καταστροφή που είχε υποστεί το Βυζάντιο πριν από 105 χρόνια στο Ματζικέρτ.

Η νίκη αυτή παγίωσε τη θέση των Τούρκων και επηρέασε καθοριστικά τη φυσιογνωμία της Μ. Ασίας. Οι καταλήψεις πόλεων, οι σφαγές και η φυγή των χριστιανών στις γειτονικές χώρες, σε συνδυασμό με τις συνέπειες της πείνας και της πανούκλας, επέφεραν τον εξισλαμισμό (δηλαδή τη μεταστροφή στο Ισλάμ) των μικρασιατικών επαρχιών που άλλοτε αποτελούσαν τους πνεύμονες του Βυζαντινού Κράτους.

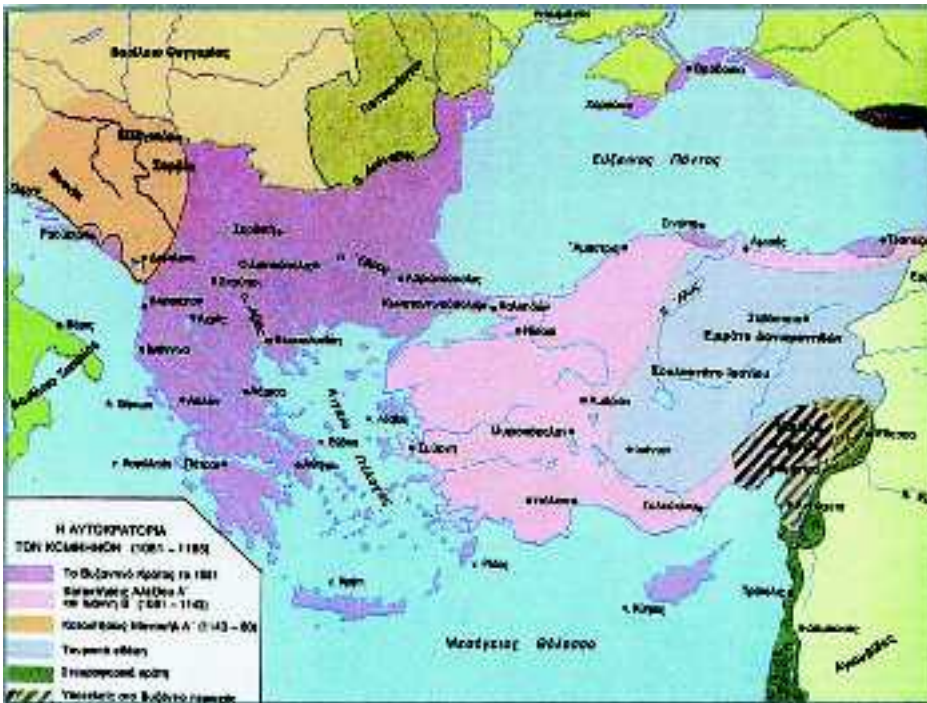
Χρυσό νόμισμα (μανουελάτο) του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180). Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο.

Πρόνοιες, στρατός και χωρικοί

Ο Μανουήλ [...] καταχράστηκε το θεσμό [της πρόνοιας] που είχε επινοηθεί από προηγούμενους αυτοκράτορες [...]. Ανεπαίσθητα, έκανε τη στρατιωτική τάξη χαλαρή, κατεύθυνε πληθώρα χρημάτων προς οκνηρές κοιλιές και δημιούργησε πολύ κακή κατάσταση στις ρωμαϊκές επαρχίες. Οι γενναίοι στρατιώτες είχαν αποβάλει το φιλότιμο μπροστά στους κινδύνους [...]. Οι κάτοικοι των επαρχιών υπέστησαν τα πάνδεινα από την απληστία των στρατιωτών (των προνοιαρίων): δεν τους άρπαζαν μόνο τα χρήματα ως τον τελευταίο οβολό, αλλά τους αφαιρούσαν και τον τελευταίο τους χιτώνα [...].

Όποιος ήθελε μπορούσε να στρατολογηθεί [...]. Όσοι έφεραν μαζί τους ένα περσικό άλογο ή κατέθεσαν λίγα χρυσά νομίσματα, εγγράφηκαν αβασάνιστα στις στρατιωτικές ίλες και εφοδιάστηκαν αμέσως με αυτοκρατορική επιστολή που τους παραχωρούσε γόνιμα χωράφια και ρωμαίους φορολογούμενους που υπηρετούσαν ως δούλοι και κάποτε κατέβαλαν φόρους σε ημιβάρβαρα ανδρείκελα [...]. Η τύχη των επαρχιών ήταν ανάλογη με την απειθαρχία του στρατού: άλλες λεπλάτιθηκαν μπροστά στα μάτια μας από τους εχθρούς και ενσωματώθηκαν στο κράτος τους, άλλες καταστράφηκαν και ερημώθηκαν σαν εχθρική χώρα από τους στρατιώτες μας.

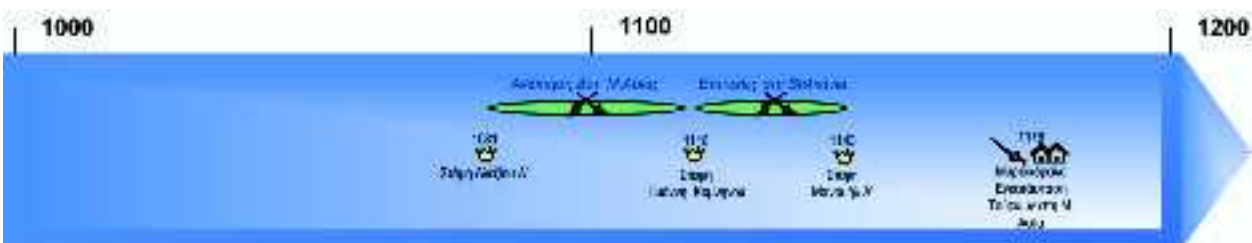
Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική Διήγησις, VII, 4, έκδ. I. A. van Diemen, Βερολίνο 1975, 208-209.

Το Βυζαντινό Κράτος περί το 1180

Ερωτήσεις

1. Ποια μέσα χρησιμοποίησε ο Αλέξιος Α΄, για να ανακτήσει τα εδάφη που είχαν κατακτήσει οι εχθροί του Βυζαντίου στις ευρωπαϊκές και ασιατικές επαρχίες του;
2. Η πολιτική των Κομνηνών χαρακτηρίζεται ως αριστοκρατικός πατριωτισμός. Να εξηγήσεις τον όρο και να συγκρίνεις την εσωτερική πολιτική των Κομνηνών με την εσωτερική πολιτική των Ισαύρων και των Μακεδόνων, επισημαίνοντας σε ποιες τάξεις στηρίχτηκαν αντίστοιχα οι τρεις αυτές δυναστείες.
3. Ποια ήταν η ταυτότητα των προνοιαρίων και ποιες συνέπειες είχε η επέκταση του θεσμού της πρόνοιας στα χρόνια του Μανουήλ Κομνηνού, σύμφωνα με το δεύτερο παράθεμα;

3. Η ενετική οικονομική διεξόδωση και το σχίσμα των Εκκλησιών

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Χρυσόβουλλο του 1082, προνόμια, σκάλες, αποικιακή αυτοκρατορία Βενετών, Σχίσμα των δύο Εκκλησιών.

α. Εμπορικά προνόμια στους Βενετούς

Για να αποκρούσει τους Νορμανδούς της Ιταλίας που είχαν αποβιβαστεί στα παράλια της Ηπείρου και ήταν έτοιμοι να βαδίσουν κατά της βυζαντινής πρωτεύουσας, ο Αλέξιος Α΄ ζήτησε τη συνδρομή των Βενετών. Με τη βοήθεια του πανίσχυρου βενετικού στόλου, το Βυζάντιο κατανίκησε τους Νορμανδούς. Για να ανταμείψει τους συμμάχους του, ο Αλέξιος Α΄ τους έδωσε, με το **χρυσόβουλλο** (δηλ. επίσημη έγγραφη συμφωνία, υπογεγραμμένη από τον αυτοκράτορα και σφραγισμένη με τη χρυσή του βούλα) του 1082, τα ακόλουθα προνόμια:

1. Παραχώρησε τίτλους και **χρηματικές** χορηγίες στους κοσμικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες της Βενετίας.
2. Παραχώρησε στους εμπόρους της Βενετίας **σκάλες** (δηλ. αποβάθρες) και εμπορικά καταστήματα στην προκυμαία της πρωτεύουσας.
3. Επέτρεψε στους Βενετούς να εμπορεύονται ελεύθερα και χωρίς να πληρώνουν δασμούς σε όλα τα σημαντικά βυζαντινά λιμάνια.

Με τη διμερή αυτή συνθήκη το Βυζάντιο παραιτήθηκε εκούσια από τα φορολογικά, ναυτιλιακά και οικονομικά δικαιώματά του, τα οποία τώρα δόθηκαν στους Βενετούς ως προνόμια. Έτσι οι Βενετοί διεξόδωσαν οικονομικά και ίδρυσαν μια πανίσχυρη **αποικιακή αυτοκρατορία** στην Ανατολή, ενώ το Βυζάντιο έχασε το ρόλο του μεσάζοντα μεταξύ Αράβων και Δυτ. Ευρώπης και την κυρίαρχη θέση του στο εμπόριο της Μεσογείου.

Οι αυτοκράτορες επιχείρησαν αργότερα να αντιδράσουν δημεύοντας τις περιουσίες Βενετών ή υποκινώντας βιαιότητες του πληθυσμού της πρωτεύουσας εναντίον τους ή παραχωρώντας προνόμια και στις άλλες ιταλικές ναυτικές πόλεις (Πίζα και Γένοβα). Το τελευταίο μέτρο εφαρμόστηκε κυρίως από τον Μανουήλ Κομνηνό, ο οποίος πέτυχε να διχάσει τους αντιπάλους του και να παρέμβει στρατιωτικά στην Ιταλία, επαναφέροντας στη ζωή τη φιλόδοξη πολιτική του Ιουστινιανού Α΄.

Από το χρυσόβουλλο του έτους 1082

Επιπροσθέτως παραχωρούμε στους Βενετούς τα εργαστήρια μαζί με τους επάνω ορόφους που βρίσκονται στη συνοικία του Περάματος (σημείο επιβίβασης για τη συνοικία του Γαλατά), που εκτείνεται από την Εβραϊκή Πύλη (Τσιφούτ-Καπού) ως την Πύλη της Βίγλας (Οντούν-Καπί), όπου ζουν Βενετοί και Έλληνες και [τους παραχωρούμε] τρεις σκάλες που καταλήγουν σ' αυτή την περιοχή [...].

Δίνεται επίσης στους Βενετούς το δικαίωμα να κάνουν εμπόριο με κάθε λογής εμπορεύματα σ' όλα τα μέρη της Ρωμανίας, γύρω από τη μεγάλη Λαοδικεία, την Ανπόχεια, τη Μάμιστρα, τα Άδανα, την Ταρό, την Απάλεια, τη Στρόβιλο, τη Χίο, τον Θεολόγο (= Έφεσος), τη Φώκαια, το Δυρράκιο, την Αυλώνα, την Κορυφή (=Κέρκυρα), τη Βονδίτσα (=Βόνιτσα), τη Μεθώνη, την Κορώνη, τη Ναυπλία (το Ναύπλιο), την Κόρινθο, τις Θήβες, την Αθήνα, τον Εύριπο (= Χαλκίδα), τη Δημητριάδα, τη Θεσσαλονίκη, τη Χρυσόπολη, το Περιθεώριον, την Άβυδο, τη Ραιδεστό, την Αδριανούπολη, την Άπρο, την Ηράκλεια, τη Σηλυμβρία, και την ίδια τη Μεγαλόπολη (=Κωνσταντινούπολη) και γενικά όλα τα μέρη που είναι κάτω από την εξουσία της ευσεβούς και ελεήμονος Εξοχότητάς μας, χωρίς να πληρώνουν εντελώς τίποτε για τις δραστηριότητές τους, δηλ. το κομμέρκιον και τους άλλους δασμούς που μπαίνουν στο δημόσιο ταμείο, το ξυλοκάλαμον, το λιμεν(ι)στικόν, το ποριατικόν, το κανίσκιον, τις εξαφύλλεις, το αρχοντικίον και τους άλλους εμπορικούς δασμούς. Σε όλους αυτούς τους τόπους η αυτοκρατορική μου εξουσία τους δίνει το δικαίωμα να μη δέχονται οποιοδήποτε έλεγχο.

G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante vom 9. bis zum Ausgang des 15. Jh.s*, πρώτο μέρος, Βιέννη 1856 (ανατύπ.: Άμστερνταμ 1964), 51-53.

Βενετοί έμποροι στις προκυμαίες της Κων/ης. Μικρογραφία από το Βιβλίο των Θαυμάτων του Μάρκο Πόλο. Χειρόγραφο του 15ου αι. Παρίσι. Εθνική Βιβλιοθήκη.

β. Το Σχίσμα των δύο Εκκλησιών

Στα χρόνια του Κωνσταντίνου Θ΄ η παλιά αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης, που αφορούσε ουσιαστικά το ζήτημα της κυριαρχίας επί της χριστιανικής οικουμένης, οδηγήθηκε στη ρήξη. Οι σχέσεις μεταξύ των πατριαρχείων Ρώμης και Κωνσταντινούπολης, με το οποίο συ-

Επιστολή του Μιχαήλ Κηρουλαρίου για τις διαφορές με τους Λατίνους

Πρέπει να ξέρεις ότι οι Ρωμαίοι δεν έχουν χτυπηθεί από ένα μόνο βέλος (πλάνη), δηλ. τα άζυμα, αλλά πολλά και διάφορα βέλη, που πρέπει να απομακρύνουμε.

[...] Στο άγιο σύμβολο [της Πίστεως] κάνουν την ακόλουθη κακόβουλη και επικίνδυνη προσθήκη: «Και εις το Πνεύμα το άγιον, το κύριον και ζωοποιόν, το εκ του Πατρός και Υιού εκπορευόμενον».

[...] Οι επίσκοποι τους φοράνε δαχτυλίδι στο χέρι τους, σαν να έχουν τάχα παντρευτεί την εκκλησία, και λένε ότι φοράνε τον αρραβώνα. Επιπλέον, πηγαίνουν στον πόλεμο και βιάφουν τα χέρια αλλά και τις ψυχές τους με αίμα, φονευόντας και φονευόμενοι.

Acta et scripta [...] de controversio ecclesiae Graecae et Latinae [...], έκδ. C. Will, Λειψία-Marburg 1861, 180-182.

μπαρτάχτηκαν τα πατριαρχεία Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας, διακόπηκαν πλήρως. Το γεγονός αυτό είναι γνωστό ως **Σχίσμα των δύο Εκκλησιών** και

έγινε υπό τις ακόλουθες συνθήκες:

Παπική πρεσβεία με αρχηγό τον καρδινάλιο Ουμβέρτο επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη, για να συζητήσει με τον πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο την επίλυση των λειτουργικών και δογματικών διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στα δύο πατριαρχεία. Οι διαφορές δεν ήταν αγεφύρωτες, αλλά η αλαζονεία των διαπραγματευτών οδήγησε σε οριστική ρήξη μεταξύ των δύο πατριαρχείων, τα οποία στο εξής αντιπροσωπεύουν δύο χωριστές χριστιανικές εκκλησίες (την Ορθόδοξη και τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία). Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε μεγάλη αντιπαλότητα και μίσος μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

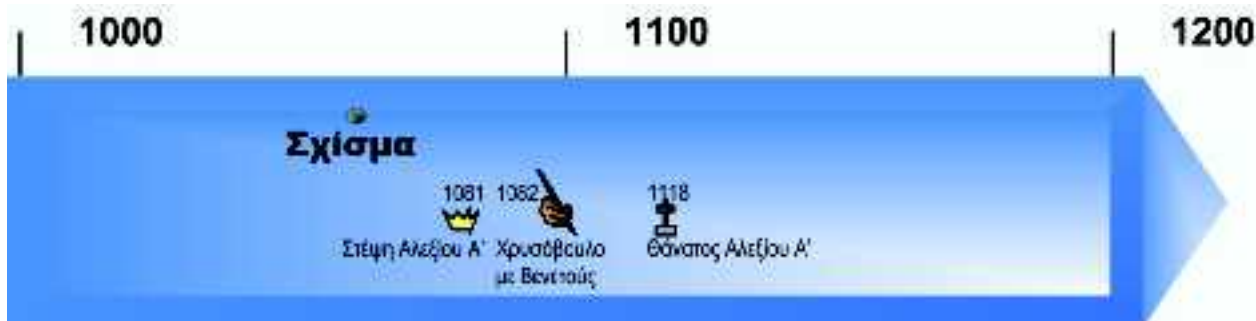
Οι σύγχρονοι δεν αντιλήφθηκαν τη σημασία των γεγονότων που ωστόσο έμελλαν να έχουν ανυπολόγιστες επιπτώσεις στις τύχες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Ερωτήσεις

1. Γιατί η εμπορική εξασθένηση του Βυζαντίου, αποτέλεσμα της συμφωνίας του 1082, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες (δες και σελίδα 57), συνέβαλε κατά τη γνώμη σου στη στρατιωτική του εξασθένηση το 12ο αι.;
2. Ποιες διαφορές μεταξύ των δύο Εκκλησιών επισημαίνονται στο δεύτερο παράθεμα;
3. Ποιες εξελίξεις των προηγούμενων αιώνων επέφεραν, κατά τη γνώμη σου, τη βαθμιαία αποξένωση μεταξύ Ανατολής και Δύσης;
4. Να επισημάνεις στο χάρτη και να τοποθετήσεις σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές (λ. χ. Συρία, Θράκη) τις βυζαντινές πόλεις, όπου οι Βενετοί μπορούσαν να ασκούν ελεύθερο εμπόριο (εργασία).

Μακέτα ενετικού πλοίου

II. ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

1. Οι σταυροφορίες και η πρώτη άλωση της Πόλης

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Σταυροφορίες, προσκυνήματα, ιερός πόλεμος, εκτροπή τέταρτης σταυροφορίας, άλωση Πόλης, διανομή Ρωμανίας.

α. Ορισμός και παράγοντες

Οι **σταυροφορίες** ήταν μια κίνηση που εκδηλώθηκε στη Δύση τον 11ο αι., προήλθε από πρωτοβουλία των παπών και απέβλεπε στην απελευθέρωση του Παναγίου Τάφου και των Αγίων Τόπων που είχαν κατακτήσει οι Σελτζούκοι (1077). Παράγοντες, που επηρέασαν τη διαμόρφωσή τους, ήταν η **φημολογία για τις ωμότητες** Αράβων και Τούρκων κατά των προσκυνητών, τα **οικονομικά προβλήματα** της Δύσης και το **κάλεσμα για βοήθεια** που απύθυνε ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στους ηγεμόνες της.

Ο Αλέξιος Α΄ και η πρώτη σταυροφορία

Ο Αλέξιος στοχάστηκε ότι δεν ήταν σε θέση να σηκώσει μόνος του το βάρος αυτού του πολύ σημαντικού αγώνα και συνειδητοποίησε ότι ήταν ανάγκη να συμμαχήσει με τους Ιταλούς. Αυτό έγινε με προφάσεις, έξυπνη χειραγώγηση και επιδεξιότητα. Πράγματι βρήκε μια θεόσταλη προφάση στο ότι οι Λατίνοι θεωρούσαν ανυπόφορο που οι Τούρκοι έλεγχαν τα Ιεροσόλυμα και το ζωοφόρο τάφο του Σωτήρα Χριστού. Έστειλε πρεσβείες στον επίσκοπο της πρεσβυτέρας Ρώμης και σ' αυτούς που ονομάζονται βασιλείς και ευγενείς σ' αυτές τις περιοχές της Δύσης και, επιστρατεύοντας κατάλληλα επιχειρήματα, παρακίνησε πολλούς να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους και πέτυχε να τους κατευθύνει προς αυτό το σκοπό.

Γι' αυτό χιλιάδες και μυριάδες από αυτούς [...] διέσχισαν το Ιόνιο προς την Κωνσταντινούπολη. Ο Αλέξιος, αφού αντάλλαξε όρκους πίστης και έκανε συνθήκες μ' αυτούς, εκστράτευσε στην Ανατολή και [...] ανάγκασε γρήγορα τους Πέρσες να εγκαταλείψουν τις χώρες των Ρωμαίων, απελευθέρωσε τις πόλεις και αποκατέστησε τη ρωμαϊκή δύναμη στην Ανατολή.

Θεόδωρος Σκουταριώτης (ιστορικός 13ου αι.), στο:
Κ. Σάθας, Bibliotheca Graeca medii aevi (Παρίσι 1894),
τ. 2, 184-185.

β. Οι τρεις πρώτες σταυροφορίες

Η πρώτη σταυροφορία (1096-1099) κηρύχτηκε από τον πάπα Ουρβανό Β΄ στην Κλερμόν της Γαλλίας (1095).

Αν και τα οικονομικά προβλήματα (υπερπληθυσμός και έλλειψη γης) έπαιξαν κάποιο ρόλο, η πρώτη σταυροφορία είχε κυρίως **θρησκευτικό χαρακτήρα**. Διακρίνεται σε μια λαϊκή και μια φεουδαρχική σταυροφορία. Οι ανοργάνωτες λαϊκές μάζες προηγήθηκαν, αλλά εξολοθρεύτηκαν από τους Τούρκους. Ακολούθησε η εκ-

στρατεία των φεουδαρχών που νίκησαν τους Τούρκους και έτσι ανέκτησαν και παραχώρησαν στο Βυζάντιο βάσει συμφωνίας τα εδάφη της δυτικής Μ. Ασίας.

Οι φεουδάρχες ίδρυσαν ακολούθως μια σειρά από ηγεμονίες και αυτοτελή κρατίδια στη Συρία και την Παλαιστίνη. Οι στρατιώτες τους έδειξαν σ' όλη τη διάρκεια των συγκρούσεων μαχητικότητα μέχρις αυτοπάρνησης και γνήσιο θρησκευτικό πάθος.

Οι επόμενες δύο σταυροφορίες (12ος αι.) δεν στέφθηκαν από επιτυχία. Σημαντική για το Βυζάντιο ήταν η απώλεια της Κύπρου, έμμεση συνέπεια της τρίτης σταυροφορίας. Η μεγαλόνησος καταλήφθηκε από τον άγγλο βασιλιά Ριχάρδο Λεοντόκαρδο και παραδόθηκε στο φράγκο Γουίδο Λουζινιάν (1192). Έκτοτε το νησί παρέμεινε στην εξουσία των Δυτικών για τέσσερις σχεδόν αιώνες.

γ. Η τέταρτη σταυροφορία

Στις σταυροφορίες που διαδέχτηκαν την πρώτη σταυροφορία υποχώρησαν βαθμιαία τα θρησκευτικά και κυριάρχησαν τα υλικά κίνητρα. Το αποκορύφωμα της εξέλιξης σημειώθηκε με την τέταρτη σταυροφορία. Οι σταυροφόροι, αυτοί οι υποτιθέμενοι στρατιώτες του Χριστού, που είχαν αρχικό στόχο την Αίγυπτο και τη Συρία, παρεξέκλιναν από αυτόν και κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη (1204).

Σκηνές από την επίσκεψη του Ουρβανού Β΄ στη Γαλλία.
Μικρογραφία. Χειρόγραφο του 12ου αι.. (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη)

*Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους (1204).
Ψηφιδωτή παράσταση του δαπέδου της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή της Ραβέννας.*

Η συμφωνία σταυροφόρων και Αγγέλων

[Την 1-1-1203] Ξαναγύρισαν οι αγγελιοφόροι από τη Γερμανία [...] και είπαν: «Κύριοι, παραγγέλνει ο βασιλιάς, θα σας στείλω τον αδελφό της γυναίκας μου [...]. Πριν απ' όλα, αν δώσει ο Θεός και του επιστρέψετε την κληρονομιά του, θα κάνει όλη την αυτοκρατορία της Ρωμανίας να υπακούει στη Ρώμη, απ' όπου αυτή χωρίστηκε. Ύστερα ξέρετε πως έχετε ξοδέψει τα χρήματά σας και πως είσατε φτωχοί. Εκείνος θα σας δώσει 200.000 αργυρά μάρκα και τροφές για όλο το στρατό και μικρούς και μεγάλους. Και θα έλθει ο ίδιος προσωπικά μαζί σας στη γη της Βαβυλώνας (=Αίγυπτος), ή θα στείλει εκεί, αν το κρίνετε καλύτερο, 10.000 άνδρες με δικά του έξοδα για ένα χρόνο...» Έτσι πήγαν στο κατάλυμα του δόγη και κάλεσαν τους αγγελιοφόρους και έκλεισαν τη συμφωνία με τους προαναφερόμενους όρους, με όρκους και σφραγισμένα έγγραφα.

Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος, Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, μετ. Κ. Αντύπας, Αθήνα 1985, 59-60.

Η κατάληψη της Αντιόχειας από τους σταυροφόρους (3 Ιουνίου 1098). Μικρογραφία γαλλικού χειρογράφου του 14ου αι. (Chantilly, Μουσείο Condé).

Ερωτήσεις

1. Ποιες ιδέες και ποιοι παράγοντες επηρέασαν τη γένεση της σταυροφορικής κίνησης;
2. Πώς φέρθηκε στους σταυροφόρους ο Αλέξιος Α' και τι οφέλη εξασφάλισε για το κράτος του;
3. Τί περιλάμβανε η συμφωνία που κλείστηκε μεταξύ των Αγγέλων αφενός και των σταυροφόρων και των Βενετών αφετέρου;
4. Ένας χωρικός-σταυροφόρος από τη Δύση, συνομιλεί, μετά την πτώση των Ιεροσολύμων (1199), με κάποιο άραβα αιχμάλωτο και προσπαθεί να του εξηγήσει γιατί πήρε μέρος στην πρώτη σταυροφορία (Να λάβεις υπόψη τις πληροφορίες της αφήγησης και τα στοιχεία της ομιλίας του πάπα στην Κλερμόν).

2. Η περίοδος της Λατινοκρατίας και τα ελληνικά κράτη

Νόμισμα του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254)(Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο).

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Λατινοκρατία, αυτοκρατορία Κωνσταντινούπολης, βασίλειο Θεσσαλονίκης, δουκάτο Αθηνών, ηγεμονία Αχαΐας, αυτοκρατορία Τραπεζούντας, αυτοκρατορία Νίκαιας, κράτος Ηπείρου, δεσποτάτο Μυστρά, ανασύσταση Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ξύπνημα εθνικού αισθήματος στον Ελληνισμό του Βυζαντίου.

α. Τα λατινικά κράτη

Με τη διανομή των βυζαντινών εδαφών (**Ρωμανία**) αρχίζει η περίοδος της **Λατινοκρατίας**. Η μερίδα του λέοντος περιήλθε στους Βενετούς, που έλαβαν το μεγαλύτερο μέρος της Βασιλεύουσας και τα σημαντικότερα λιμάνια και νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους.

Ο κόμης Βαλδουίνος της Φλάνδρας πήρε την **αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης**, από την οποία εξαρτιόταν το **βασίλειο της Θεσσαλονίκης** (περιλάμβανε θρακικά και μακεδονικά εδάφη). Στη Ν. Ελλάδα υπήρχαν δύο ακόμη λατινικά κράτη, εξαρτημένα από το Βασίλειο Θεσσαλονίκης, κατά το σύστημα της αλυσιδωτής εξάρτησης: **το δουκάτο των Αθηνών και η ηγεμονία της Αχαΐας**. Στο πρώτο κυριάρχησαν κατά το 14ο αι. αρχικά οι Καταλανοί και αργότερα μια φλωρεντινή οικογένεια τραπεζιτών, ενώ από το δεύ-

τερο γεννήθηκε το Δεσποτάτο του Μυστρά.

β. Τα ελληνικά κράτη

Μετά την πτώση της Πόλης (1204) οι δυνάμεις του Ελληνισμού βρήκαν καταφύγιο σε τρία **ελληνικά** κράτη: Το πρώτο από αυτά ήταν η **αυτοκρατορία της Τραπεζούντας** που εκτεινόταν στις **ΝΑ ακτές του Ευξείνου Πόντου**.

Το κράτος της Τραπεζούντας κατά το μαροκινό γεωγράφο Ουμάρι (μέσα 14ου αι.)

Αδιάκοπα διασχίζουν τη χώρα αυτή ταξιδευτές, που κατευθύνονται προς την επαρχία Κριβν, την έρημο του Καμπσάκ και άλλες χώρες στο Βορρά. Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας είναι πιο μεγάλη και σπουδαία στα μάτια των χριστιανών μοναρχών από το Βασίλειο της Γεωργίας, γιατί ο πληθυσμός της είναι μεγαλύτερος και τολμηρότερος. Ο βασιλιάς της Τραπεζούντας είναι από γενιά ενδοξότερη και υπερέχει κατά πολύ σε δύναμη από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Οι στρατιώτες του, αν και λίγοι και άσχημα εξοπλισμένοι, είναι ήρωες και θυμίζουν φοβερά λιοντάρια που δεν επιτρέπουν στη λεία τους να ξεφύγει ποτέ [...].

A. Bryer, *Shipping in the Empire of Trebizond, Mariner's Mirror* 52 (1966) 3-4.

Το δεύτερο και ισχυρότερο, όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, κράτος ήταν η **αυτοκρατορία της Νίκαιας στο ΒΔ τμήμα της Μ. Ασίας**, και το τρίτο το **κράτος της Ηπείρου**, που περιλάμβανε την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία.

Η φραγκική καταπίεση στη Στερεά Ελλάδα

Στα Σάλωνα (Αμφισσα) ζούσε ένας φράγκος αυθέντης, με το παρωνύμι Κόντος, πολύ κακός άνθρωπος, κλέφτης, άρπαγας και κακότροπος. Και ξεγύμνωνε και έδερνε και βασάνιζε με αγγαρείες (υποχρεωτικές υπηρεσίες) και ταιλαιπωρίες τους Σαλωνίτες. Τελευταία μαθαίνοντας πως ο δεσπότης (επίσκοπος) Σαλώνων Σεραφεΐμ είχε πολλά πλούτη και μια ωραιότατη ανεψιά, αποφάσισε να πάρει την κόρη στο παλάτι του, αρπάζοντας και τα πλούτη του Σεραφεΐμ. Ο δεσπότης μαθαίνοντας το άρπαγμα της ανεψιάς του, σήκωσε με λόγους τους Σαλωνίτες εναντίον του τυράννου και έγραψε στους Τούρκους να έρθουν να τους παραδώσουν τα Σάλωνα λέγοντας καλύτερα να δουλεύουμε Τούρκους παρά Φράγκους.

Το Χρονικό του Γαλαξειδίου, Ευθύμιου Πενταγιώτη ιερομόναχου, Αθήνα 1996 (γλωσσική προσαρμογή), 211-212.

Μετά τη **μάχη της Πελαγονίας (1259)** τα κάστρα **Μάνη, Γεράκι, Μονεμβασία και Μυστράς** παραχωρήθηκαν από τους Φράγκους στο Βυζάντιο και αποτέλεσαν τον πυρήνα ενός μικρού κράτους που απορρόφησε βαθμιαία τις φραγκικές κτήσεις και **εξελίχτηκε στο δεσποτάτο του Μυστρά**. Αυτό κυβερνιόταν από ένα δεσπότη, αδελφό του βυζαντινού αυτοκράτορα.

Πρωτεύουσα του δεσποτάτου ήταν ο Μυστράς. Η πόλη, που έχει σήμερα εγκαταλειφθεί, αποτελεί με τα παλάτια, τα αρχοντικά και τις εκκλησίες της ζωντανή μαρτυρία για το μεγαλείο του πολιτισμού και της τέχνης του δεσποτάτου.

γ. Λατίνοι και Έλληνες

Τα τέσσερα αυτά κράτη συσπείρωσαν τις δυνάμεις του Ελληνισμού κατά των Λατίνων. Οι κατακτητές έδειξαν υπεροψία και περιφρόνηση προς τους «σχισματικούς» Έλληνες, οι οποίοι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, αντιστάθηκαν αποφασιστικά στους Λατίνους.

Ο Ιωάννης Βατάτζης (1222-1254) απαγορεύει την εισαγωγή πολυτελών ενδυμάτων

Ο αυτοκράτορας είδε ότι οι Ρωμαίοι σπαταλούσαν, χωρίς να υπάρχει ανάγκη, τα πλούτη τους, για να αγοράσουν ενδύματα από ξένους λαούς-παρδαλά ρούχα που είχαν κατασκευάσει πέρσες και σύροι υφαντουργοί και κομψά ενδύματα που είχαν υφανθεί από ιταλούς υφαντουργούς.

Γι' αυτό έβγαλε νόμο, κατά τον οποίο, αν κάποιος από τους υπηκόους του και η οικογένειά του φορούσαν τέτοια ξενοφερτα ρούχα, θα κηρυσσόταν άτιμος. Όλοι ήταν υποχρεωμένοι να φορούν ρούχα που κατασκευάζονταν στη χώρα των Ρωμαίων και από ρωμαίους υφαντουργούς.

Νικηφόρος Γρηγοράς, Ρωμαϊκή Ιστορία, έκδ. I. Bekker-L. Schopen (Βόννη 1829), τόμ. 1, 43.

δ. Νέα ιδεολογία και ανάκτηση της Πόλης

Όπως είπαμε και πιο πάνω, τα ελληνικά κράτη συνένωσαν τις δυνάμεις του Ελληνισμού και αποτέλεσαν το φιλόξενο καταφύγιό τους, αποκρούοντας τις επιθέσεις των Λατίνων. Ήδη από το 1071 και ιδίως όμως μετά την Άλωση της Πόλης (1204), ο Βυζαντινός άρχισε να συνδέεται με το ιστορικό του παρελθόν. Αρχαία ελληνική κληρονομιά και χριστιανική πίστη αρχίζουν να συμβιβάζονται στη συνείδησή του και να γίνονται τα συστατικά της στοιχεία. Η νέα αυτή ιδεολογία ισοδυναμεί με το ξύπνημα ενός **εθνικού αισθήματος** στον Ελληνισμό που αποτελεί πλέον το μοναδικό στήριγμα του Βυζαντίου.

Αφού εδραίωσαν τη θέση τους, τα ελληνικά κράτη οργανώθηκαν στρατιωτικά και πολιτικά, πρόκοψαν στην οικονομία και τον πολιτισμό και επιδόθηκαν σε έναν αγώνα δρόμου για την ανάκτηση της Πόλης και την **ανασύσταση** της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το έργο αυτό πραγματοποιήθηκε τελικά από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261).

Τα λατινικά και ελληνικά κράτη που διαδέχτηκαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (1204)

Ερωτήσεις

1. Πώς συνδέονται, σύμφωνα με το δεύτερο παράθεμα, η Φραγκοκρατία με την οθωμανική κατάκτηση στο γεωγραφικό χώρο της Στερεάς Ελλάδας;
2. Γιατί ο Ιωάννης Δούκας Βατάτζης (1222-1254) απαγόρευσε, κατά τη γνώμη σας και σύμφωνα με το σχετικό κείμενο, την εισαγωγή και τη χρήση πολυτελών δυτικών και ανατολίτικων ενδυμάτων;
3. Η περιγραφή του άραβα γεωγράφου Ουμάρι προέρχεται από τον γενουάτη έμπορο Μπέλμπαν. Πού φαίνεται αυτό; Πού οφειλόταν η ευημερία και η δύναμη του κράτους της Τραπεζούντας;
4. Συγκέντρωσε, παρουσίασε και σχολίασε λογοτεχνικές περιγραφές, σχέδια, εικόνες και εικαστικά έργα σχετικά με τους ναούς και την πόλη του Μυστρά.

III. ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΟΥΣ

1. Εξάπλωση των Τούρκων και τελευταίες προσπάθειες για ανάσχεσή τους

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Αυτοκρατορία των Στενών, παιδομάζωμα, γενίτσαροι, γαζήδες, κατάληψη Καλλίπολης, μάχες Κοσσυφοπεδίου και Άγκυρας, σύνοδοι της Λυών και της Φερράρας-Φλωρεντίας, «ένωση» των Εκκλησιών.

α. Η αδυναμία του Βυζαντίου

Το Βυζαντινό Κράτος που ανασυστήθηκε από τον Μιχαήλ Η' γνώρισε, κυρίως χάρη στην ευφυή διπλωματία του αυτοκράτορα, μια τελευταία αναλαμπή που διήρκεσε ως τα μέσα του 14ου αι. Ωστόσο οι εμφύλιοι πόλεμοι έφεραν γρήγορα την οικονομική και στρατιωτική κατάρρευση. Το νόμισμα υποτιμήθηκε, ενώ η βαριά φορολογία και η εξαθλίωση προκάλεσαν επαναστάσεις του λαού και της μεσαίας τάξης κατά των ευγενών στη Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη. Ο Ανδρόνικος Β' (1282-1328) μείωσε τη δύναμη του στρατού και του στόλου και οι ξένοι μισθοφόροι κυριάρχησαν. Η άλλοτε κραταιά αυτοκρατορία έγινε τώρα μια αδύναμη **αυτοκρατορία των Στενών**, που εύκολα καταλύθηκε από τους Οθωμανούς.

Καθιέρωση του παιδομαζώματος

Όταν με μεγαλοπρέπεια ο κυρίαρχος [ο σουλτάνος Μουράτ] κάθισε στο θρόνο στην Αδριανούπολη, έστειλε το λαλά Σαχίν να κάνει επιδρομές στην περιοχή της Ζαγοράς και στη Φιλιππούπολη [...].

Συγκεντρώθηκαν πολλά αγόρια και τα οδήγησαν στον κυρίαρχο. Ο Χαλίλ είπε: «Ας τα δώσουμε αυτά σε Τούρκους να μάθουν τούρκικα. Ας τους κάνουμε κι αυτούς στρατιώτες». Έτσι κι έγινε. Μέρα με τη μέρα μεγάλωνε ο αριθμός τους. Υπηρετούσαν τους Τούρκους αρκετά χρόνια, ώσπου να γίνουν τέλειοι μουσουλμάνοι. Κατόπιν τους οδηγούσαν στο παλάτι και τους φορούσαν άσπρα σκουφιά. Ενώ το όνομά τους από παλιά ήταν «στρατός», τους ονομάσαν «νέος στρατός». Έτσι τότε έγιναν οι γενίτσαροι.

Χρονικό του Ασίκ Πασάζαντε, κεφ. 57, μετ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ιστορία και Θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400), 193-195.

β. Οθωμανοί και οι κατακτήσεις τους

Οι Οθωμανοί ήταν μια τουρκική φυλή διαφορετική από τους Σελτζούκους, ασιάτες νομάδες που μετανάστευσαν σε μια περιοχή κοντά στην Προύσα. Οι Οθωμανοί οργανώθηκαν αρχικά από το σουλτάνο (ηγεμόνα) Οθμάν ή Οσμάν, στον οποίο οφείλουν και το όνομά τους. Εκμεταλλεύτηκαν την κατάργηση των βυζαντινών **ακριτών** μετά το 1261 και αξιοποίησαν τον

Λόγοι παράδοσης της Προύσας (1326)

Ο γαζής Ορχάν ρώτησε αυτό το βεζίρη: «Όταν δώσατε αυτό το κάστρο, από τι υποφέρατε και το δώσατε?».

Ο Σαρός είπε: «Το δώσαμε για διάφορους λόγους: Ο ένας είναι ότι το κράτος σας μεγαλώνει μέρα με τη μέρα και το δικό μας κράτος μικραίνει. [...]

Ένας άλλος είναι ότι ο πατέρας σου έκανε επιδρομές εναντίον μας κι έφευγε. Μπόρεσε να καθυποτάξει τα χωριά μας. Σας δήλωσαν υποταγή και δεν φρόντιζαν καθόλου πια για μας. Κι εμείς πάλι μάθαμε πως αυτά βρήκαν την σουχία τους.

Άλλος λόγος είναι ότι ο άρχοντάς μας συγκέντρωσε πολλά πράγματα. Αλλά δεν ωφελούσε. Γιατί δεν βρισκόταν κανείς που να μπορεί να δώσει χρήματα. [...]. Όταν είχαμε ανάγκη, δεν ερχόταν κανένας αγοραστής. Το κάστρο έγινε για μας φυλακή.

Ένας άλλος λόγος είναι πως, όταν ο ηγεμόνας έχει εξασθενήσει, η χώρα καταστρέφεται γρήγορα.

Ένας άλλος πάλι λόγος είναι πως ακούσαμε εκείνο το χαμένο, τον άρχοντα της Κίτε [η πόλη Κατοικία].

Ένας άλλος λόγος είναι ότι από τον κόσμο δεν λείπουν οι αλλαγές. Και τώρα γίνεται μια αλλαγή για μας».

Χρονικό του Ασίκ Πασάζαντε, κεφ. 57, μετ. Ε. Α. Ζαχαριάδου, Ιστορία ..., 161-163.

Ο σουλτάνος Ορχάν (1326-1362). Μικρογραφία από χειρόγραφο του 16ου αι. (Κων/πολη. Βιβλιοθήκη Τοπκαπί).

ισλαμικό θεσμό των **γαζήδων** (δηλ. των φανατικών μαχητών του Ισλάμ), για να αποκλείσουν και να εξαναγκάσουν, μετά από μακρόχρονη πολιορκία, τις ελληνικές πόλεις σε παράδοση. Έτσι κατέκτησαν βαθμιαία όλη τη Μ. Ασία.

Η ανάγκη ενίσχυσης του στρατού των Οθωμανών οδήγησε στη στρατολόγηση των χριστιανοπαίδων (ονομάστηκε **παιδομάζωμα**) και τη συγκρότηση του επίλεκτου τάγματος των **γενίτσαρων** («νέος στρατός»).

Στα μέσα του 14ου αι. οι Οθωμανοί πέρασαν στην Ευρώπη και **κατέκτησαν την οχυρή Καλλίπολη** (1354). Οι διαιρεμένοι βαλκανικοί λαοί υπέκυψαν μπροστά στις υπέρτερες δυνάμεις των Οθωμανών. Στη **μάχη του Κοσσυφοπεδίου** (1389) οι Σέρβοι νικήθηκαν και αναγνώρισαν την οθωμανική επικυριαρχία.

γ. Προσπάθειες ανάσχεσης των Οθωμανών

Στις αρχές του 15ου αι. οι Μογγόλοι εισέβαλαν στη Μ. Ασία και κατανίκησαν το σουλτάνο Βαγιαζίτ στη μάχη της Άγκυρας (1402). Η ήττα προκάλεσε βαθιά κρίση στο Οθωμανικό Κράτος και έδωσε παράταση ζωής στο ετοιμόρροπο Βυζάντιο.

Κατά τον τελευταίο αιώνα πριν την Άλωση οι βυζαντινοί αυτοκράτορες Ιωάννης Ε΄ (1369-71), Μανουήλ Β΄ (1399-1402) και Ιωάννης Η΄ ταξίδεψαν για βοήθεια στη Δύση. Ο τελευταίος ανανέωσε στη **σύνοδο της**

Λαϊκό τραγούδι

Όντες εδικονίζεντον ο Κωνσταντής στα ξένα,
στοι ρούγες ρούγες περπατεί και στα στενά διαβαίνει
κ' είχε τα ράσα κούντουρα κ' εφάνη τα' άρματάν του
κι εφάνη τ' αλαφρό σπαθί με τ' αργυρό θηκάρι [...].

Β. Κρεμμυδάς-Φ. Πισπιρίγκου, Ο μεσαιωνικός κόσμος (Εγχειρίδια Γνώσης, 3), Αθήνα 1985, 179.

Λεξιλόγιο: δικονίζομαι: περιφέρομαι σαν ζητιάνος, **κούντουρα:** κοντά, **ρούγα:** γειτονιά, **θηκάρι:** θήκη.

Φερράρας-Φλωρεντίας την «ένωση», δηλ. την υποταγή της Ορθόδοξης στη Ρωμαϊκή Εκκλησία (1438-9), που είχε πρώτος απόδεχτεί ο Μιχαήλ Η΄ **στη σύνοδο της Λυών** (1274). Η υποχώρηση αυτή, που δεν έγινε δεκτή από το λαό, αποδείχτηκε μάταιη, καθώς το Βυζάντιο έμεινε απροστάτευτο στα κατακτητικά σχέδια των Οθωμανών.

Οθωμανικές κατακτήσεις (14ος και 15ος αι.)

Ερωτήσεις

1. Για ποιους κυρίως λόγους οι πόλεις της Μ. Ασίας παραδόθηκαν στους Τούρκους, σύμφωνα με το παράθεμα;
2. Συνδυάζοντας τα στοιχεία του χάρτη και του πρώτου παραθέματος, να χρονολογήσεις το θεσμό του παιδομαζώματος.
3. Στο παραπθέμενο λαϊκό τραγούδι ο Κωνσταντής αντιπροσωπεύει τους βυζαντινούς αυτοκράτορες. Ποια η στάση του ποιητή απέναντί τους;
4. Παράγοντες της οθωμανικής επέκτασης (εργασία).

2. Η Άλωση της Πόλης

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Πολιορκία και άλωση Πόλης, Μωάμεθ Β΄ Πορθητής, θρησκευτικός νόμος, Τρίτη Ρώμη, βυζαντινή πνευματική κληρονομιά, ανθρωπιστικές σπουδές, ρωμαϊκή νομική παράδοση, θρησκευτική μουσική.

α. Πολιορκία και άλωση της Πόλης

Μετά τη μάχη της Άγκυρας η Οθωμανική Αυτοκρατορία βυθίστηκε στην αναρχία. Ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ (1421-51) επανέφερε την τάξη σ' αυτή και ανανέωσε την επιθετικότητά της: κατέλαβε τα Γιάννενα και τη Θεσσαλονίκη (1430) και κατανίκησε ένα σταυροφορικό στρατό στη Βάρνα (1444). Έτσι προετοίμασε την πολιορκία της Πόλης, την οποία διεξήγαγε με επιτυχία ο διάδοχός του Μωάμεθ Β΄ Πορθητής (1451-81).

Προτού αρχίσει την πολιορκία, ο Πορθητής έπαιξε στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου το φρούριο της **Ρούμελης**, για να εμποδίσει τον επισιτισμό της Πόλης από τον Εύξεινο. Η πολιορκία κράτησε 54 μέρες (6 Απριλίου -29 Μαΐου 1453). Ο γενναίος αυτόκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ διέθετε ελάχιστες δυνάμεις. Η υπεροχή των Τούρκων σε στρατιώτες και οπλισμό ήταν συντριπτική.

Οι αντίπαλοι και η στάση των Σέρβων,

Την 4η Απριλίου της ίδιας χρονιάς ήλθε ο σουλτάνος και παρουσιάστηκε μπροστά την Πόλη· και άρχισε να πολιορκεί την Πόλη μ' όλους τους τρόπους και μ' όλα τα μέσα και από τη στεριά και από τη θάλασσα, αφού περικύκλωσε και τα 18 μίλια [του Θεοδοσιανού Τείχους]. Οι πολιορκητές παρέταξαν 400, μικρά και μεγάλα πλοία στη θάλασσα και 200 χιλιάδες άντρες στη στεριά. Η Πόλη, αν και τόσο μεγάλη σε έκταση, είχε να αντιπαρατάξει 4773 άντρες χωρίς τους ξένους, μόλις 200 άντρες πάνω-κάτω [...].

Οι Σέρβοι, ενώ μπορούσαν να στείλουν [...] χρήματα και ανθρώπους, έστειλαν μήπως έναν οβολό; Ναι, αλήθεια, έστειλαν πολλά χρήματα και ανθρώπους, αλλά στο σουλτάνο που πολιορκούσε την Πόλη, και τους επάινεσαν οι Τούρκοι [...] λέγοντας: "Να, ακόμη και οι Σέρβοι είναι εναντίον σας".

Γ. Φραντζής, Χρονικόν, έκδ. R. Maisano (= CFHB, 29), Ρώμη 1990, 132, 140.

Οι Βυζαντινοί, αβοήθητοι από τα χριστιανικά κράτη, αγωνίστηκαν ηρωικά, αλλά ο αγώνας ήταν άνισος. Η τελική έφοδος έγινε τη νύχτα της 29ης Μαΐου. Κατόπιν σφοδρού βομβαρδισμού και συνεχών επιθέσεων οι γενίτσαροι πέρασαν από τα ρήγματα των τειχών και έγιναν κύριοι της Πόλης.

Ο αυτοκράτορας έπεσε στο πεδίο της μάχης, κυκλωμένος από τους εισβολείς. Όπως προέβλεπε ο **θρη-**

σκευτικός νόμος, η Πόλη παραδόθηκε στους μαχητές. Οι σφαγές και η λεηλασία διήρκεσαν τρεις ολόκληρες μέρες. Από την πρώτη κιόλας μέρα ο Μωάμεθ μπήκε με πομπή στην κατακτημένη πόλη, προσευχήθηκε στην Αγία Σοφία και ανήγγειλε ότι εφεξής πρωτεύουσά του θα είναι η Πόλη.

β. Οι συνέπειες

Η Άλωση τραυμάτισε αρχικά την περηφάνεια των Ελλήνων που θρήνησαν τη μεγάλη συμφορά σε όλους τους τόνους. Ωστόσο, σύντομα άρχισε να διαμορφώνεται η ελπίδα της Ανάστασης του Γένους.

Το πνεύμα του Βυζαντίου μεταφέρθηκε από τους λογίους του στη Δύση.

Οι Οθωμανοί έκλεισαν τους δρόμους της Ανατολής, ωθώντας τους Ευρωπαίους στις μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις.

γ. Η βυζαντινή πνευματική κληρονομιά

Η βυζαντινή ιδεολογία επηρέασε έντονα την ιδεολογία του **Μοσχοβίτικου Κράτους**. Οι Ρώσοι θεώρησαν ότι ήταν οι μοναδικοί κληρονόμοι της βυζαντινής πνευματικής και πολιτικής παράδοσης και διατύπωσαν στις αρχές του 16ου αι. τη θεωρία ότι η Μόσχα ήταν η **Τρίτη Ρώμη**, η πόλη που έμελλε να ανασυστήσει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Ο Φιλόθεος από το Σκοπύ προς το Βασίλειο, μεγάλο ηγεμόνα της Μόσχας (1503-1533)

Η Εκκλησία της Ρώμης έπεσε από την αίρεση του Απολλιναρίου. οι πύλες της Δεύτερης Ρώμης, της Πόλης, γκρεμίστηκαν από τα τσεκούρια των Αγαρηνών. Αυτή είναι τώρα η εκκλησία της Τρίτης Ρώμης, η Αγία, Καθολική και Αποστολική Εκκλησία του κράτους σου, που λάμπει περισσότερο και από τον ήλιο σε όλη τη γη ως τις εσχατιές της Οικουμένης. Να ξέρεις εξοχότατε ευσεβή τσάρε ότι [...] είσαι ο μόνος κυρίαρχος των Χριστιανών όλης της γης. [...] Δύο Ρώμες έχουν πέσει, αλλά η τρίτη στέκει ακλόνητη και τέταρτη δεν πρόκειται να υπάρξει.

H. Krieger (εκδ.), *Das Mittelalter. Materialien für den Geschichtsunterricht*, Φραγκφούρτη 1978, 252 (γερμ. μετ.).

Πέραν των Ρώσων και οι ορθόδοξοι **βαλκανικοί λαοί** επηρεάστηκαν βαθιά από το βυζαντινό πολιτισμό, ενώ η Ορθοδοξία συνέβαλε στη διατήρηση της πνευματικής τους ταυτότητας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Συνολικά η συνεισφορά του Βυζαντίου στον ευρωπαϊκό και παγκόσμιο πολιτισμό ήταν πολύ σημαντική. Η αυτοκρατορία **διέσωσε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό** από την απειλή των αραβικών κατακτήσεων κατά τον 7ο και 8ο αι. Ανέπτυξε μια **μεγάλη και πρωτότυπη τέχνη** που επι-

ρέασε Ανατολή και Δύση. Εκτός του ορθόδοξου σλαβικού κόσμου, χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η ιταλική **προαναγεννησιακή τέχνη** και η **οθωμανική αρχιτεκτονική**. Το Βυζάντιο διαφύλαξε, καλλιέργησε και μετέδωσε στην Ευρώπη την **κλασική κληρονομιά**, στην οποία ανήκει και η **ρωμαϊκή νομική παράδοση**. Ανέπτυξε **νέα γραμματειακά είδη** (όπως τη χρονογραφία και τη λειτουργική ποίηση) και τις **θετικές επιστήμες** (όπως την αστρονομία και τα μαθηματικά) και τελειοποίησε την οργάνωση των κρατικών υπηρεσιών, από την οποία επηρεάστηκαν το Χαλιφάτο, τα μεσαιωνικά βαλκανικά κράτη, η Ρωσία και το Οθωμανικό Κράτος. Συνέβαλε επίσης στη διαμόρφωση της **θρησκευτικής μουσικής**, του μοναχισμού, των ουμανιστικών ή ανθρωπιστικών σπουδών και άλλων εκφάνσεων του πολιτισμού στη δυτική Ευρώπη.

Είσοδος των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη. Πίνακας του Μπ. Κόνσταντ, Μουσείο των Αυγουστίνων, Τουλούζη

Ερωτήσεις

1. Γιατί, κατά τη γνώμη σου, η Δύση, παρ' όλες τις υποχωρήσεις των Βυζαντινών στον θρησκευτικό τομέα, δεν βοήθησε αποτελεσματικά το Βυζάντιο, για να αποκρούσει τον κίνδυνο των Οθωμανών;
2. Ποιες ήταν κατά τη γνώμη σας οι κυριότερες συνέπειες της πτώσης του Βυζαντινού Κράτους;
3. Με ποίο σκεπτικό προβαλλόταν η Μόσχα ως «Τρίτη Ρώμη»;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα η Μεσόγειος αποτελεί τόπο συνάντησης των πολιτισμών. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία είναι ο συνδετικός κρίκος μεταξύ Ανατολής και Δύσης, μεταξύ ισλαμικού και χριστιανικού κόσμου. Το Βυζάντιο για ένδεκα περίπου αιώνες γνωρίζει αξιόλογη πνευματική άνθηση, δέχεται την επίδραση αλλά και ασκεί την επιρροή του στην ισλαμική Ανατολή και τη χριστιανική Δύση. Τέλος, η επικοινωνία του δυτικού κόσμου από τον 11ο αιώνα με τον ελληνικό πολιτισμό μέσω των σταυροφοριών και των βυζαντινών λογίων, αργότερα, προετοιμάζει την πνευματική και καλλιτεχνική αναγέννηση της Ευρώπης.

Στο κεφάλαιο αυτό θα μάθετε:

Ποια ήταν η καθημερινή ζωή των Βυζαντινών.

Για τη Βυζαντινή Γραμματεία.

Για τις Επιστήμες και την Τεχνολογία στο Βυζάντιο.

Για τις Εικαστικές Τέχνες και τη Μουσική στο Βυζάντιο.

Η Γέννηση. Μικρογραφία από το Ευαγγελιστάριο* (10ου αι.) της Μονής Μεγίστης Λαύρας. Άγιο Όρος.

1. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο

Όροι-Κλειδιά της ενότητας

Οικογενειακή ζωή, σχολείο, ενδυμασία και μόδα, διατροφή, ψυχαγωγία, μοναχισμός

■ Η οικογενειακή ζωή

Ο νόμος δεν επέτρεπε να παντρεύονται τα κορίτσια κάτω από δώδεκα χρονών και τα αγόρια κάτω από δεκατέσσερα. Πριν από το γάμο τελούνταν οι αρραβώνες και υπογραφόταν συμβόλαιο που καθόριζε την προίκα της νέφης και τα δώρα του γαμπρού. Μετά την τέλεση του μυστηρίου, οι συγγενείς και φίλοι γύριζαν στο σπίτι του γαμπρού, όπου ακολουθούσε το γαμήλιο γλέντι. Το κράτος, παρά την αντίθετη θέση της Εκκλησίας, επέτρεπε το διαζύγιο εφόσον συναινούσαν και τα δύο μέρη.

Όταν η σύζυγος αγανακτεί

Φροντίζω το σπίτι και κάνω όλες τις δουλειές [...] Φροντίζω τα παιδιά καλύτερα από την καλύτερη παραμάνα. Υφαίνω μόνη μου τη ρόμπα που φοράω [...] Φτιάχνω τα πουκάμισα και τα παντελόνια [...] Πότε μου αγόρασες μια φούστα; Ποτέ δεν είδα από τα χέρια σου πασχαλιότικο δώρο. Άντεξα έντεκα χρόνια στερήσεων και μιζέριας κοντά σου και δεν πήρα από σένα ούτε ένα ζευγάρι κάλτσες. Ποτέ δεν είχα μια μεταξωτή ρόμπα, ποτέ ένα δακτυλίδι, ποτέ ένα βραχιόλι.

Το απόσπασμα περιγράφει μια κατάσταση που συμβαίνει σε όλες τις εποχές, είναι δείγμα της παιγνιώδους διάθεσης των βυζαντινών και, ασφαλώς, δεν είναι αντιπροσωπευτικό των συζυγικών σχέσεων στη βυζαντινή κοινωνία.

Από τα Πτωχοπροδρομικά, στο: Ζεράρ Βαλτέρ, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1999, 192.

Οι γυναίκες δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες και η συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή ήταν περιορισμένη. Αν και γενικότερα έπαιζαν δευτερεύοντα ρόλο στα κοινά, πολλές φορές κυριαρχούσαν στην οικογενειακή ζωή. Όφειλαν να σκεπάζουν το πρόσωπό τους, όταν έβγαιναν έξω, και δεν είχαν το δικαίωμα να μετέχουν σε δημόσιες τελετές. Οι πλούσιες γυναίκες συνοδεύονταν από ένα δούλο κατά τις εξόδους τους.

Οστόσο, παρά τους περιορισμούς, οι γυναίκες μετά τον 11ο αιώνα μπορούσαν να λάβουν μέρος στα κοινά και είχαν πρόσβαση στην παιδεία

Όπως συμβαίνει σε όλες τις εποχές, η γέννηση ενός παιδιού ήταν οπωσδήποτε ένα ευχάριστο γεγονός. Για να το ξεχωρίζουν από τα άλλα παιδιά πρόσθεταν το όνομα του πατέρα του σε πτώση γενική, αργότερα όμως καθιερώθηκε και το επώνυμο, αρχικά στις αρι-

στοκρατικές οικογένειες, όπως ήταν οι Κομνηνοί και οι Παλαιολόγοι. Η οικογένεια φρόντιζε το παιδί και η μητέρα του το καθησύχαζε με παραμύθια ή με αφηγήσεις από την Αγία Γραφή, όπως η παιδική ηλικία του Ισαάκ και του Ιακώβ. Η βυζαντινή νομοθεσία αντιμετώπιζε το παιδί, όπως και η μητέρα του, με μεγάλη συμπάθεια. Το παιδί, αφού περνούσε τα πρώτα χρόνια της ζωής του κοντά στην οικογένειά του, άρχιζε να μαθαίνει τα πρώτα γράμματα στο σχολείο.

Παίζοντας πάνω σ' ένα παγόβουνο

Την ίδια χρονιά (763) από το μήνα Οκτώβριο εκδηλώθηκε σφοδρό και ανυπόφορο ψύχος [...] με αποτέλεσμα να παγώσει η θάλασσα [...]. Το μήνα Φεβρουάριο του επόμενου χρόνου ο πάγος σύμφωνα με το θέλημα του Θεού έσπασε και χωρίστηκε σε πολυάριθμα τμήματα που έμοιαζαν με βουνα και παρασύρθηκαν από τη βία του ανέμου στη Δαφνουσία και το Ιερόν και περνώντας από τα Στενά [του Βοσπόρου] έφτασαν στην Πόλη [...]. Εγώ ο ίδιος έγινα αυτόπτης και ανέβηκα σ' ένα από τα παγόβουνα μαζί με 30 συνομηλικούς μου (παιδιά), για να παίξουμε πάνω σ' αυτό [...]. Ένα άλλο τεράστιο παγόβουνο προσέκρουσε στο τείχος και το συγκλόνισε. Μαζί με το τείχος ταρακουνήθηκαν και τα οικήματα που ήταν μέσα από αυτό [...]. Και όλοι οι άντρες και τα γυναικόπαιδα της Πόλης παρακολουθούσαν από κοντά αδιάλειπτα το θέαμα και επέστρεφαν με θρήνους και δάκρυα στα σπίτια τους και δεν ήξεραν τι να πουν γι' αυτά.

Θεοφάνης, Χρονογραφία, έκδ. C. de Boor, 434-435.

■ Πώς μπορείς να εξηγήσεις τη συμπεριφορά των παιδιών και των μεγάλων απέναντι στο συγκεκριμένο φυσικό γεγονός;

■ Το σχολείο

Το βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα, συνεχίζοντας την ελληνιστική παράδοση, ακολουθούσε δύο κύκλους σπουδών, του γραμματιστή και του γραμματικού. Στον πρώτο κύκλο σπουδών φοιτούσαν παιδιά από την ηλικία των επτά περίπου ετών και στο δεύτερο από την ηλικία των δώδεκα. Τα παιδιά μάθαιναν σταδιακά ανάγνωση, γραφή, γραμματική, ρητορική και φιλοσοφία, αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία και μουσική. Μεταξύ άλλων διδάσκονταν τον Όμηρο, κλασικούς και μεταγενέστερους συγγραφείς.

Οι πόροι για τη λειτουργία των σχολείων προέρχονταν από τα δίδακτρα που κατέβαλλαν οι μαθητές, ενώ λειτουργούσαν και δωρεάν σχολεία για τα ορφανά. Παράλληλα προς τα λεγόμενα κοσμικά σχολεία λειτουργούσαν και εκκλησιαστικά.

Μετά τις βασικές σπουδές όσοι είχαν την έφεση και τις οικονομικές δυνατότητες μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο πανεπιστήμιο.

Για να μάθεις πρέπει να ρωτάς

Διάβαζε πολλά και θα μάθεις πολλά. Και αν δεν καταλαβαίνεις, μη χάνεις το θάρρος σου. Διαβάζοντας με προσοχή το βιβλίο σου, με τη βοήθεια του Θεού θα αποκτήσεις τις γνώσεις που περιέχει και θα τις κατανοήσεις. Μη διστάζεις να ρωτάς αυτούς που ξέρουν για όσα δε γνωρίζεις και να μη μεγαλοπιάνεσαι. Οι άνθρωποι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, δηλαδή με το να μη θέλουν να ρωτούν, μένουν με ελλιπείς γνώσεις. (Ελεύθερη προσαρμογή)

**Κεκαυμένου, Στρατηγικόν, 60
(εκδ. Wassilieusky-Jernstedt).**

■ Η ασθένεια, η ιατρική και κοινωνική περίθαλψη, ο θάνατος

Για την αντιμετώπιση των ασθενειών οι Βυζαντινοί είχαν οργανώσει ιατρικές υπηρεσίες. Κάθε πόλη διέθετε το νοσοκομείο της με αριθμό γιατρών ανάλογα με τον πληθυσμό της. Υπήρχαν, βέβαια, και γιατροί που δέχονταν τους ασθενείς στα ιατρεία τους ή επισκέπτονταν τους ασθενείς στα σπίτια τους. Ωστόσο, οι δεισιδαιμονίες οδηγούσαν συχνά το λαό και στη μαγεία, παρά την αντίδραση της Εκκλησίας, προκειμένου να αντιμετωπίσει προβλήματα υγείας. Μάλιστα υπήρχε και ανταγωνισμός μεταξύ μαγείας και ιατρικής. Σε κάθε πόλη υπήρχαν, επίσης, πτωχοκομεία και ορφανοτροφεία τα οποία ιδρύονταν και συντηρούνταν από την Εκκλησία.

Ο κανονισμός λειτουργίας ενός νοσοκομείου

Η Αυτοκρατορική Μεγαλειότητά μου αποφάσισε την ίδρυση και ενός νοσοκομείου για πενήντα ασθενείς. Ορίζω τα εξής: Να υπάρχουν πενήντα άνετα κρεβάτια για τους εισαγόμενους [...]. Τα πενήντα κρεβάτια μοιράζονται σε πέντε πτέρυγες. Σε κάθε πτέρυγα να υπάρχει ένα επικουρικό κρεβάτι, που να προορίζεται για επείγουσες περιπτώσεις [...]. Σε κάθε πτέρυγα να έχουν υπηρεσία δύο γιατροί, τρεις αρχινοσοκόμοι, δύο βοηθητικοί νοσοκόμοι και δύο υπηρέτες. Από το προσωπικό του νοσοκομείου, τέσσερις νοσοκόμοι και μία νοσοκόμα, δηλαδή ένα άτομο σε κάθε πτέρυγα, πρέπει να διανυκτερεύουν κοντά στους αρρώστους [...]. Οι γιατροί πρέπει να επισκέπτονται το νοσοκομείο κάθε μέρα. Από την αρχή του Μαΐου ως τη γιορτή του Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου) πρέπει να το επισκέπτονται και τα βράδια. Μετά την προσήκουσα προσευχή πρέπει να εξετάζουν τους ασθενείς με προσοχή και με ευσυνειδησία, να κάνουν πλήρη και ακριβή διάγνωση της πάθησης του καθενός, να ορίζουν στον καθένα τα κατάλληλα φάρμακα και να δίνουν σωστές οδηγίες.

Από το Τυπικόν του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού για το νοσοκομείο της Μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη, εκδ. Α. Dimitrievskij, Τυπικά, Κίεβο, 1895, 556-702, στο: H.G. Beck, Η Βυζαντινή Χιλιετία, μετ. Δ. Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, 456-457.

■ Η κατοικία

Τα σπίτια στις πόλεις οικοδομούνταν γύρω από μια κεντρική αίθουσα που την χρησιμοποιούσαν για

υποδοχή. Στο ισόγειο, τα σπίτια διέθεταν δωμάτιο με τζάκι, κουζίνα, πλυσταριό, λουτρό και ένα εικονοστάσιο ή παρεκκλήσι. Κολώνες πέτρινες ή ξύλινες στήριζαν τον επόμενο όροφο, όπου βρίσκονταν τα υπόλοιπα δωμάτια. Αντίθετα, οι φτωχοί της Κωνσταντινούπολης και των άλλων πόλεων ζούσαν σε άθλιες κατοικίες με ελάχιστες έως ανύπαρκτες ανέσεις. Σε παρόμοιες τραγικές συνθήκες ζούσαν και οι χωρικοί. Τα σπίτια τους ήταν μικρά και αποτελούνταν από ένα μοναδικό στεγασμένο χώρο, που μερικές φορές ήταν διαιρεμένος σε δύο δωμάτια. Οι πιο ευκατάστατοι ζούσαν σε διώροφα σπίτια. Το ισόγειο χρησίμευε για κοτέτσι, στάβλος και αποθήκες, ενώ στον πάνω όροφο βρίσκονταν τα δωμάτια της οικογένειας. Οι μεγαλοκτηματίες που ζούσαν στην επαρχία έμεναν μακριά από τα χωριά σε πολυτελείς επαύλεις με εσωτερικούς κήπους και στοές.

Ένα αριστοκρατικό σπίτι στην επαρχία

Ένα μεγάλο σπίτι με μία μεγάλη αίθουσα υποδοχής σταυροειδώς σκεπασμένη από ένα τρούλο που στηρίζεται σε τέσσερις κολόνες και περιτριγυρισμένη από τέσσερα δωμάτια, και γύρω μια ακάλυπτη ταράτσα με μαρμάρινο πάτωμα χωρίς πόρτες.

Ένα από τα ακίνητα που χορήγησε ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ζ' στον αδελφό του Ανδρόνικο Δούκα (1073), στο: Andre Guillou, Ο Βυζαντινός Πολιτισμός, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, 374.

■ Η ενδυμασία και η μόδα

Οι Βυζαντινοί παρακολουθούν με ενδιαφέρον τη μόδα και αγαπούν τα κοσμήματα. Οι αστοί φορούν μακρύ χιτώνα με πολλές πτυχώσεις, μπότες δερμάτινες το χειμώνα και ανατολίτικα παπούτσια το καλοκαίρι. Τα στιχάρια (χιτώνες) των χωρικών είναι χωρίς μανίκια μερικές φορές, αλλά πάντα ζωσμένα στη μέση. Οι βράκες είναι μακριές ως τον αστράγαλο και κυκλοφορούν ξυπόλυτοι ή με παπούτσια ανοιχτά στη φτέρνα. Οι γυναίκες φορούν πάνω από το στιχάριο ιμάτιο (μανδύα) με μακριά μανίκια που καλύπτει και το κεφάλι. Φροντίζουν τα μαλλιά τους με επιμέλεια και μακιγιάρονται. Οι πλούσιες φορούν πολυτελή ενδύματα, μεταξωτά και λινά.

■ Η διατροφή

Οι Βυζαντινοί, με εξαίρεση τις περιόδους νηστείας, έχουν ιδιαίτερη αδυναμία στο φαγητό. Σ' ένα ευκατάστατο σπίτι, το γεύμα και το δείπνο περιλαμβάνει ποικίλα φαγητά, όπως ορεκτικά, κρέατα, ψάρια, γλυκά και κρασί. Βέβαια, ο μέσος βυζαντινός δεν έχει στη διάθεσή του πολλές διατροφικές επιλο-

Περικάρπια από χρυσό και σμάλτο (8ου ή 9ου αι.). Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο. Οι Βυζαντινές ήταν φιλάρεσκες και παραφορτώνονταν με κοσμήματα.

Ψυχαγωγικές εκδηλώσεις στον Ιππόδρομο

Τα διαλείμματα ανάμεσα στις 8 αρματοδρομίες κάλυπταν με εμφανίσεις των μίμων, ακροβατών, πθοποιών, χορευτών, που εκτελούσαν διαδοχικά το πρόγραμμά τους. Σε περίπτωση εθνικών εορτών, αντί για αρματοδρομίες, οργανώνονταν στον Ιππόδρομο θεατρικές παραστάσεις για ψυχαγωγία του κοινού, και αγώνες αθλητικών ομάδων [...]. Ο ταχυδακτυλουργός Φιλάραιος αμειβόταν τόσο πλουσιοπάροχα για τις εμφανίσεις του, ώστε τα τελευταία χρόνια της ζωής του ήταν πολύ πλούσιος άνθρωπος. Πολλά χορευτικά προγράμματα εκτελούνταν από παιδιά. Πάντως, τα ακροβατικά νούμερα, παντομίμες, τραγούδια, αστεία και κωμικές σκηνές με διάφορα θέματα ήταν τα πιο αγαπητά στο λαό, παρά οι χοροί και το σοβαρό θέατρο.

Tamara T. Rice, Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1997, 201-202.

γές, αφού πρέπει να αντιμετωπίσει εχθρικές επιδρομές, αυθαιρεσίες των δυνατών και των αξιωματούχων καθώς και επιδημίες και θεομηνίες.

■ Η ψυχαγωγία

Ιεροτελεστίες, θρησκευτικές, κοινωνικές και λαϊκές γιορτές αποτελούσαν τους βασικούς τρόπους ψυχαγωγίας των Βυζαντινών. Οι κάτοικοι της πρωτεύουσας διασκέδαζαν στον Ιππόδρομο, όπου εκτός από τις αρματοδρομίες γίνονταν και άλλες εκδηλώσεις, όπως θρησκευτικές πομπές, δημόσιες τελετές, θεατρικές παραστάσεις και διάφορα άλλα λαϊκά προγράμματα. Τις απόκριες μεταμφιέζονταν και έκαναν παρέλαση στους δρόμους, ενώ με αφορμή τη νέα σελήνη,

άναβαν φωτιές στους δρόμους κι οι νέοι πηδούσαν πάνω από αυτές. Δεν έλειπαν, βέβαια, και οι ταβέρνες που πρόσφεραν φαγητό και άφθονο κρασί.

Στην επαρχία, περίμεναν με ανυπομονησία τα ετήσια πανηγύρια που εξελίσσονταν σε λαϊκές γιορτές. Εκεί συγκεντρώνονταν μάγοι, αστρολόγοι, θεραπευτές, θαυματοποιοί που τραβούσαν την προσοχή του κόσμου, παρά τις απαγορεύσεις της Εκκλησίας.

■ Ο μοναχισμός

Ο μοναχισμός είχε αρχικά τη μορφή της αναχώρησης σε κάποια έρημο ή κάποιο ακατοίκητο μέρος μακριά από τους άλλους ανθρώπους και τα εγκόσμια. Γι' αυτό οι άνθρωποι αυτοί ονομάστηκαν μοναχοί, αναχωρητές, ερημίτες ή ασκητές, αφού υπέβαλλαν το σώμα τους σε δοκιμασίες, όπως νηστεία, συνεχή προσευχή, αϋπνία.

Το μοναχικό κίνημα ξεκίνησε από την Αίγυπτο (4ος αι.), όπου και αποκρυσταλλώθηκαν οι δύο κλασικές του μορφές, η μοναχική (πρότυπο ο άγιος Αντώνιος) και η κοινοβιακή (ιδρυτής ο Παχώμιος). Στη συνέχεια ο μοναχισμός απλώθηκε στην Εγγύς Ανατολή και σε όλο το χριστιανικό κόσμο, προσαρμοζόμενος στις τοπικές συνθήκες.

Ο κοινοβιακός μοναχισμός οργανώθηκε καλύτερα με την ίδρυση μοναστηριών. Ο επικεφαλής του μο-

ναστηριού ηγούμενος είναι υπεύθυνος για την τήρηση των κανόνων, τους οποίους οι μοναχοί πρέπει να τηρούν με μεγάλη ευλάβεια.

Μεγάλη ακμή γνώρισε ο μοναχισμός μετά την αναστήλωση των εικόνων, οπότε αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των μοναστηριών. Περιοχές ολόκληρες στον Όλυμπο της Βιθυνίας, στην Καππαδοκία και αλλού καλύφθηκαν με μοναστήρια. Το σημαντικότερο

όμως μοναστικό κέντρο είναι το Άγιο Όρος στη χερσόνησο του Άθω. Ήδη από τον 9ο αιώνα υπήρχε σημαντική μοναχική κοινότητα, η οποία στη συνέχεια εξελίχθηκε σε μοναστική πολιτεία με τη συνεχή ίδρυση νέων μοναστηριών και χάρη στα προνόμια που παραχώρησαν ο Βασίλειος Α΄, ο Νικηφόρος Φωκάς, ο Ιωάννης Τζιμισκής και άλλοι βυζαντινοί αυτοκράτορες.

Ο όσιος Συμεών ο Στυλίτης. Μικρογραφία από Ευαγγελιστάριο της Μονής Διονυσίου, Άγιο Όρος. Υπήρχαν μοναχοί που περνούσαν χρόνια στην κορυφή μιας κολόνας (στυλίτης), άλλοι προσεύχονταν με τα χέρια σηκωμένα ψηλά παρακολουθώντας τον ήλιο από την ανατολή μέχρι τη δύση και άλλοι έκλαιγαν συνεχώς καθώς προσεύχονταν.

Ερωτήσεις

1. Σχέδιο Εργασίας: Να συγκεντρώσετε και να παρουσιάσετε χαρακτηριστικές εικόνες και κείμενα που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή των βυζαντινών (γέννηση, γάμος, θάνατος, γιορτές, διασκέδαση, διατροφικές συνήθειες, ένδυση, μοναστική ζωή κ.ά..).

2. Βυζαντινή Γραμματεία

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Θρησκευτική ποίηση, θεολογική γραμματεία, λόγια κοσμική γραμματεία, Ελληνική Ανθολογία, ακριτικά τραγούδια, δημώδης λογοτεχνία, ιστοριογραφία-χρονογραφία, φιλοσοφία

Η ελληνική γλώσσα της Βυζαντινής Γραμματείας, δηλαδή του συνόλου των γραπτών μνημείων της βυζαντινής περιόδου, εμφανίζεται με τρεις μορφές: τη δημώδη, την αττική και την αττικίζουσα. Οι περισσότεροι λόγιοι συγγραφείς γράφουν στην αττικίζουσα γλώσσα, δηλ. δε χρησιμοποιούν ακριβώς την αττική διάλεκτο αλλά τη μιμούνται, ενώ από το 12ο αιώνα αναπτύσσεται παράλληλα η δημώδης λογοτεχνία, που γράφεται σε λαϊκή ή λαϊκότροπη γλώσσα.

■ Θρησκευτική ποίηση

Η θρησκευτική ποίηση αναπτύχθηκε ιδιαίτερα μετά την επικράτηση του χριστιανισμού. Διακρίνεται σε δύο είδη, τη λειτουργική ποίηση, δηλαδή αυτή που χρησιμοποιείται στις λατρευτικές τελετές, και τη μη λειτουργική.

Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της θρησκευτικής ποίησης Λειτουργική ποίηση

Ρωμανός ο Μελωδός (5ος-6ος αι.)
Ιωάννης Δαμασκηνός (675-754)
Κοσμάς ο Μελωδός (675-754)
Ιωσήφ ο Υμνογράφος (9ος αι.),
Θεόδωρος Στουδίτης (759-826)
Κασσία ή Κασσιανή (9ος αι.)

Μη λειτουργική θρησκευτική ποίηση

Ευδοκία (5ος αιώνας)
Κωνσταντίνος Ρόδιος (10ος αι.)
Ιωάννης ο Γεωμέτρης (10ος αι.)
Χριστόφορος Μυτιληναίος (11ος αι.).

■ Θεολογική γραμματεία

Οι θρησκευτικές αντιλήψεις, οι αιρέσεις και οι δογματικές διαμάχες είχαν ως συνέπεια την ανάδειξη σημαντικών εκκλησιαστικών συγγραφέων. Μεγάλη υπήρξε επίσης η συμβολή της **αγιολογίας**, της μελέτης δηλαδή όσων αφορούν τους αγίους, και των θρησκευτικών κινήματων, όπως του **μυστικισμού*** και του **πουχασμού***, στην ανάπτυξη της θεολογικής γραμματείας

Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της θεολογικής γραμματείας

Ιωάννης ο της Κλίμακος ή ο Σχολαστικός (6ος αι.)
Μάξιμος ο Ομολογητής (580-662)
Συμεών Νέος ο Θεολόγος (949-1022)
Γρηγόριος Παλαμάς (1296-1359/60)

■ Λόγια κοσμική γραμματεία

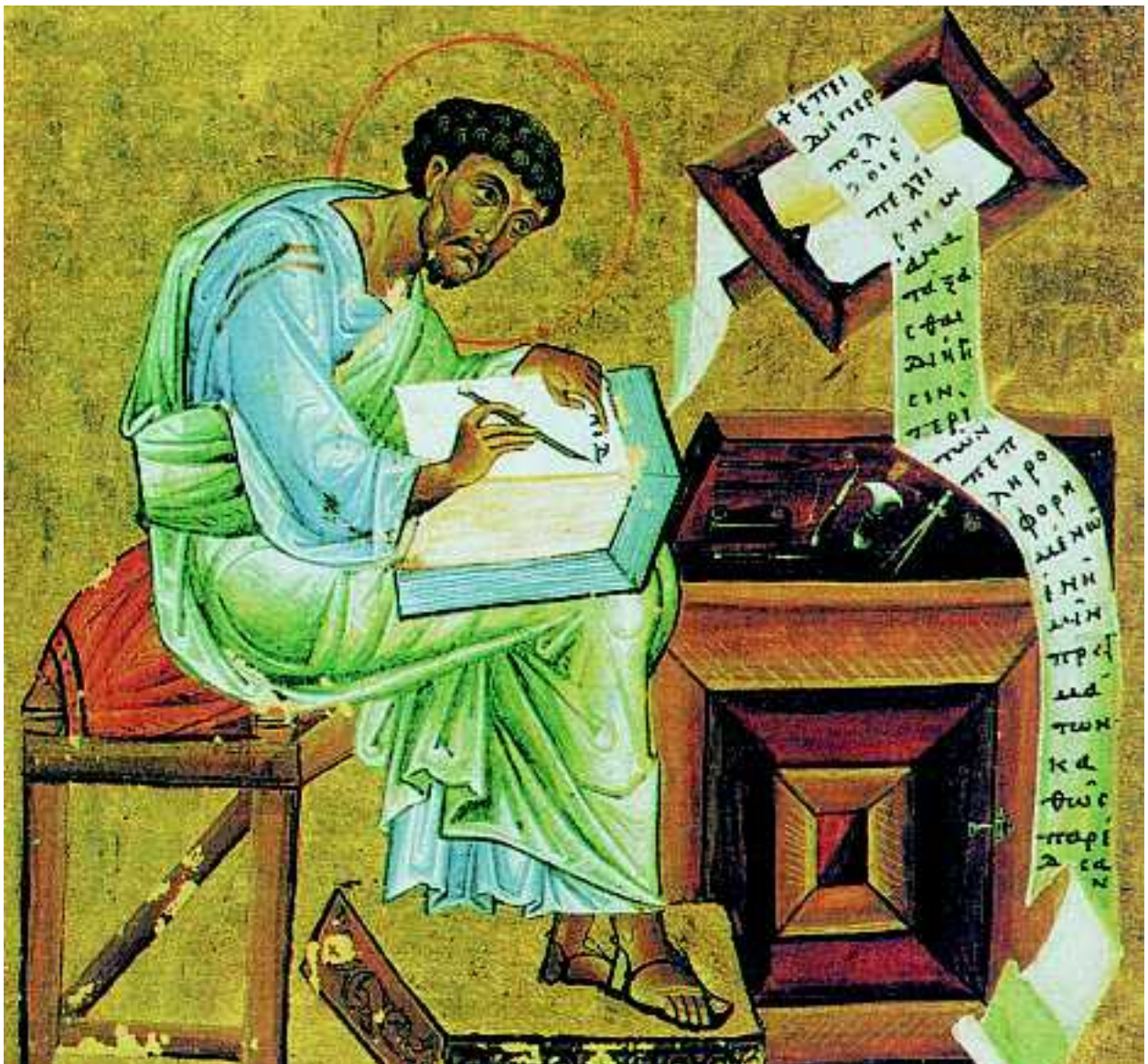
Κατά τους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου η κοσμική λογοτεχνία, σε αντίθεση με τη λειτουργική και τη θρησκευτική, δεν έχει να επιδείξει αξιόλογα έργα. Ο κυριότερος εκπρόσωπος της περιόδου αυτής θεωρείται ο **Γεώργιος Πισίδης** που άκμασε στις αρχές του 7ου αιώνα και ύμνησε με τα ποιήματά του σε αρχαίο μέτρο τα κατορθώματα του αυτοκράτορα Ηρακλείου.

Το κυριότερο κοσμικό ποιητικό μνημείο υπήρξε η περίφημη **Ελληνική Ανθολογία**. Περιέχει τέσσερις χιλιάδες περίπου επιγράμματα σε αρχαία μέτρα χρονολογημένα από τον 6ο έως το 10ο αι. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο είδος αυτό της κοσμικής ποίησης οι Βυζαντινοί συνέχισαν την αρχαία παράδοση όχι μόνο στη μορφή αλλά και στο περιεχόμενο παρά την αλλαγή της θρησκείας.

Ελεφάντινο δίπτυχο (τέλος 5ου αι.). Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

■ Τι απεικονίζεται στο δίπτυχο; Από πού είναι επηρεασμένη η βυζαντινή λογοτεχνία;

Μοναχός αντιγραφείς. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 12ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Σημαντικό έργο της εποχής των Μακεδόνων αυτοκρατόρων είναι το έπος *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας*, το οποίο γράφτηκε από άγνωστο ποιητή τον 11ο αιώνα. Μέσα από τους στίχους του αναδύεται ένας κοινός αραβοβυζαντινός κόσμος και διακρίνονται οι αμοιβαίες επιρροές των πληθυσμών που ζούσαν στις δύο πλευρές των ανατολικών συνόρων της αυτοκρατορίας.

Μια από τις σημαντικότερες προσφορές των Βυζαντινών στο νεότερο πολιτισμό υπήρξε η διάσωση των κλασικών γραμμάτων. Πολλά μοναστήρια ίδρυσαν βιβλιοθήκες και εργαστήρια αντιγραφής, όπου εξειδικευμένοι μοναχοί ανέγραφαν τα αρχαία κείμενα δείχνοντας μεγάλη επιμέλεια τόσο για την καλλιγραφία όσο και για την ακρίβεια της αντιγραφής. Μάλιστα, η χρήση της μικρο-

Οι σημαντικότεροι ιστοριογράφοι και χρονογράφοι Ιστοριογράφοι

Ευσέβιος Καισαρείας (263-340), έργο: Εκκλησιαστική Ιστορία.

Προκόπιος (490-562), έργα: Υπέρ των πολέμων λόγοι οκτώ, Περί κτισμάτων, Ανέκδοτα.

Άννα η Κομνηνή (11ος-12ος αι.), έργο: Αλεξιάς

Νικηφόρος Βρυέννιος (1062-1137)

Νικήτας Χωνιάτης (118-1206)

Μιχαήλ Κριτόβουλος, 15ος αι.

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, 15ος αι.

Γεώργιος Σφραντζής, 15ος αι.

Χρονογράφοι

Ιωάννης Μαλάλας (491-578)

Θεοφάνης ο Ομολογητής (752-818)

Ο πατριάρχης Φώτιος ένθρονος σε δημόσια συζήτηση. Μικρογραφία από χειρόγραφο (13ος αι.). Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη.
 ■ Προσπάθησε να εξηγήσεις γιατί ο πατριάρχης Φώτιος θεωρείται η μεγαλύτερη φυσιογνωμία της εποχής του.

γράμματης γραφής, που ξεκίνησε από τον 9ο αιώνα στη μονή Στουδίου, διευκόλυε την αντιγραφή των χειρογράφων.

Οι λόγιοι, όπως οι φιλόσοφοι, οι ιστορικοί, οι ρήτορες, οι γραμματικοί, κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες για να μιμηθούν το ύφος και τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων. Η προσπάθεια αυτή προϋπέθετε σχολαστική μελέτη και συχνά αποστήθιση των αρχαίων κειμένων. Έτσι, η αρχαιομάθεια κέρδιζε συνεχώς ολοένα και περισσότερους υποστηρικτές.

Ο πατριάρχης **Φώτιος** (9ος αι.), διαδραμάτισε γενικότερα πρωταρχικό ρόλο στην πνευματική άνθηση της εποχής του και στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς. Στο έργο του περιέχονται σημαντικές πληροφορίες για πολλά έργα αρχαίων ελλήνων και χριστιανών συγγραφέων. Άλλος διακεκριμένος εκπρόσωπος των κλασικών γραμμάτων υπήρξε ο **Αρέθας**, Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας (10ος αι.).

Οι Βυζαντινοί, επίσης, επιδόθηκαν στην **ιστοριογραφία** και στη **Χρονογραφία**. Οι βυζαντινοί ιστορικοί είχαν ως πρότυπά τους αρχαίους Έλληνες ιστοριογράφους. Η χρονογραφία είναι λαϊκή ιστορική αφήγηση χωρίς προσπάθεια αναζήτησης της αλήθειας με έμφαση στα θαύματα ή τις φυσικές καταστροφές.

■ Δημώδης λογοτεχνία

Το 10ο αιώνα εμφανίζονται και τα πρώτα **ακρικά τραγούδια** που αναφέρονται στους αγώνες των ακριτών κατά των Αράβων και σηματοδοτούν την αρχή της

νεοελληνικής δημοτικής ποίησης.

■ Ποια αξία έχει για μας σήμερα ο προβληματισμός του συγγραφέα;

Το 12ο αιώνα διαμορφώνεται η δημώδης λογοτεχνία (δεν πρέπει να συγχέεται με τα δημοτικά τραγούδια ή τις λαϊκές διηγήσεις), όπου επικρατεί η λαϊκή ή λαϊκότροπη γλώσσα, την οποία χρησιμοποιούν και πολλοί λόγιοι. Ο κυριότερος από αυτούς είναι ο Θεόδωρος Πρόδρομος ή Πτωχοπρόδρομος που έγραψε πολλά λογοτεχνικά έργα. Έγινε όμως διάσημος για τα πτωχοπροδρομικά του ποιήματα, όπου διεκτραγωδεί τα βάσανά του ασκώντας ταυτόχρονα κοινωνική κριτική.

Αν μ' έλειπαν τα γράμματα και μάθαινα τεχνίτης

Ως δ' ήκουσα του γέροντος, δέσποτα, του πατρός μου
 έμαθα τα γραμματικά, πλην μετά κόπου τόσου!
 Αφού δε τάχα γέγονα γραμματικός τεχνίτης,
 επιθυμώ και το ψωμίν, και κύταλον και ψίχαν,
 και δια την πείναν την πολλήν και την στενοχωρίαν,
 υβρίζω την γραμματικήν και κλαίγω και φωνάζω:
 ανάθεμαν τα γράμματα, Χριστέ, και που τα θέλει! [...]
 Αν μ' έλειπαν τα γράμματα και μάθαινα τεχνίτης
 απ' αυτούς όπου κάμνουσι τα κλαπωτά και ζούσιν
 να μάθαινα τέχνην κλαπωτήν και να 'ζρουν μετ' εκείνην
 να 'νοιγα το ερμάριν μου να το 'βρισκα γεμάτων
 ψωμίν, κρασίην πληθυντικόν και θυννομαγειρίαν [...]

Απόσπασμα από πτωχοπροδρομικό ποίημα, στο Η. Βου-
 περιδής, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα
 1976, 81.

κλαπωτή τέχνη: ραπτική, πληθυντικόν: άφθονο
 θυννομαγειρία: μαγειρευτός τόνος (ψάρι)

Του μικρού Βλαχόπουλου

Ο Κωνσταντίνος ο μικρός κι ο Αλέξης ο αντρειωμένος και το μικρό Βλαχόπουλο, ο καστροπολεμίτης αντάμα τρών και πίνουνε και γλυκοκουβεντιάζουν, κι αντάμα έχουν τους μαύρους των στον πλάτανο δεμένου. Του Κώστα τρώει τα σίδερα, τ' Αλέξη τα λθάρια, και του μικρού Βλαχόπουλου τα δέντρα ξεριζώνει. Κι εκεί που τρώγαν κι έπιναν και που χαροκοπούσαν, πουλάκι πήγε κι έκατσε δεξιά μεριά στην τάβλα. Δεν κλαπδούσε σαν πουλί, δεν έλεε σαν απδόνι, Μόν' ελαλούσε κι έλεγεν αθρωπινή κουβέντα: «Εσείς τρώτε και πίνετε και λιανοτραγουδάτε, και πίσω σας κουρσεύουνε Σαρακηνοί κουρσάροι. Πήραν τα' Αλέξη τα παιδιά, του Κώστα τη γυναίκα και του μικρού Βλαχόπουλου την αρραβωνιασμένη». [...] Επίγχε το Βλαχόπουλο στη βίγλα να βιγλίσει. Βλέπει Τουρκιά Σαρακηνούς κι Αράπηδες κουρσάρους, οι κάμποι επρασινίζανε, τα πλάγια κοκκινίζαν. άρχισε να τους διαμετράει, διαμετρημούς δεν είχαν. Να πάει πίσω ντρέπεται, να πάει εμπρός φοβάται. Σκύβει φιλεί το μαύρο του, στέκει και τον ρωτάει: «Δύνεσαι, μαύρε μ', δύνεσαι στο γαίμα για να πλέξεις -Δύνομαι, αφέντη, δύνομαι στο γαίμα για να πλέξω [...] στα έμπα του χίλιους έκοψε, στα ξέβγα δυο χιλιάδες, και στο καλό το γύρισμα κανένα δεν αφίνει. Πήρε τ' Αλέξη τα παιδιά, του Κώστα τη γυναίκα, και το μικρό Βλαχόπουλο την αρραβωνιασμένη. Προσγονατίζει ο μαύρος του και πίσω του τους παίρνει.

Μιχάλη Περάνθη, Ανθολογία, τ. Γ', σ.χ. 491-422.

■ Ποιες ιστορικές πληροφορίες αντιλούμε για τη ζωή των ακριτών από το απόσπασμα αυτό;

Κατά την εποχή των Παλαιολόγων ευδοκιμεί το **έμμετρο ιπποτικό μυθιστόρημα** σε δημώδη γλώσσα με φραγκικές, ανατολικές και λαϊκές επιδράσεις. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της λογοτεχνικής παραγωγής της Φραγκοκρατίας είναι το ιστορικό ποίημα *Το Χρονικόν του Μορέως* (περίπου 1300). Το έργο αυτό που εξιστορεί τη φραγκική κυριαρχία (1204-1292) στο Μοριά (Πελοπόννησο) είναι χωρίς λογοτεχνική αξία, έχει όμως γλωσσικό και ιστορικό

ενδιαφέρον. Ο στιχουργός του, εξελληνισμένος γλωσσικά Φράγκος, δεν κρύβει τα εχθρικά αισθήματά του για τους Έλληνες.

■ Φιλοσοφία

Η απομάκρυνση από την αρχαία θρησκεία έθεσε περιορισμούς στην ενασχόληση με τη φιλοσοφία, όπως την εννοούμε σήμερα, δηλ. ανεξάρτητη από τη θεολογική σκέψη. Ωστόσο, εξακολουθούν να μελετώνται έργα αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, κυρίως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Οι σημαντικότεροι βυζαντινοί φιλόσοφοι

Μιχαήλ Ψελλός (1018-1096)

Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων (1360-1452)

Γεώργιος Σχολάριος, (1405-1468), πρώτος πατριάρχης μετά την Άλωση

Βυζάντιο και ελληνική αρχαιότητα

Το βασικό χαρακτηριστικό της πνευματικής ζωής του Βυζαντίου κατά τους αιώνες του μεγαλείου του (10ος-11ος αι.), παραμένει η ανανέωση του ενδιαφέροντος για την ελληνική αρχαιότητα και τις επιτεύξεις της. Είναι πράγματι σημαντικό ότι σ' αυτή την περίοδο οι αναφορές στον κλασικό κόσμο και στις αξίες του πολλαπλασιάζονται [...]

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο πως αυτήν ακριβώς την εποχή, οι όροι Έλληνας και ελληνισμός απέκτησαν τη σημασία, που τους νομιμοποιεί στο βυζαντινό πολιτισμό. Όπως ξέρουμε, αυτοί οι όροι σήμαιναν προηγούμενα ειδηλωλάτρης και ειδηλωλατρία και ονειδίζονταν από την αυστηρή χριστιανική παράδοση. Τώρα σημαίνουν τον αρχαίο Έλληνα και την παιδεία του, που έγιναν πηγές νέων αρετών και θα διατηρήσουν αυτή την ευγενική σημασία, ως το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 1988, 70.

■ Ποιες διαπιστώσεις κάνει η συγγραφέας του κειμένου; Γνωρίζεις στοιχεία που να τις επιβεβαιώνουν;

Ερωτήσεις

1. Να βρείτε όσα περισσότερα μπορείτε ακριτικά τραγούδια. Να συγκεντρώσετε τις ιστορικές πληροφορίες που περιέχονται σ' αυτά και να τις σχολιάσετε. Ποιες, επίσης, πληροφορίες γλωσσικές μπορούμε να αντλήσουμε από αυτά;
2. Με αφετηρία το παράθεμα Βυζάντιο και Ελληνική Αρχαιότητα να εξετάσετε (με τη βοήθεια λεξικού και εγκυκλοπαίδειας) τη σημασία και τη νοηματική εξέλιξη των όρων Έλληνας, Εθνικός, Ρωμαίος-Ρωμικός, Γραικός

3. Επιστήμη και Τεχνολογία

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Πατριαρχική Ακαδημία, Πανδιδακτήριο, Πανεπιστήμιο, Διδασκαλείο Νόμων, φυσικές επιστήμες, γεωγραφία, τεχνολογία

Μόνη σωτηρία η αναδρομική ισχύς των νόμων

Μέχρι τώρα, αν ένας δυνατός αποκτούσε σε κάποια κοινότητα, την οποία κατείχαν οι κληρονόμοι του διαδοχικά, ο φτωχός ιδιοκτήτης της δεν είχε το δικαίωμα να τη διεκδικήσει από αυτούς, οι οποίοι του την αφαιρέσαν παράνομα και αυθαίρετα. Με το νόμο, όμως, αυτό είναι φανερό ότι όσος χρόνος και να περάσει, ο φτωχός αυτός έχει το δικαίωμα τώρα να απαιτήσει να την πάρει πίσω.

Γιατί αν δεν εφαρμόσουμε αυτή την αρχή, θα δώσουμε την ευκαιρία στον καταπατητή να λέει: Αφού εγώ σήμερα ευημερώ και δεν μπορεί ο φτωχός να κινηθεί νομικά εναντίον μου, αν ευημερήσει και ο γιος μου και περάσει ο προβλεπόμενος από τη νομοθεσία για την παραγραφή νόμος, και θα έχουμε αναφαίρετα όσα καταπατήσαμε, γιατί να μην αυθαιρετούμε;

Βασιλείου Β΄, Νεαρά του έτους 996 (JGR. Coll. Nov. XXIX= I. 263-266), Ι. Καραγιαννόπουλος, Η Βυζαντινή Ιστορία από τις πηγές, Β΄ Έκδοση, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, ό. π., σ. 190-191).

Οι Βυζαντινοί κληρονόμησαν από τον κλασικό κόσμο την αγάπη για τη γνώση και την πνευματική δραστηριότητα, όπως μαρτυρεί η ποικιλία των έργων των βυζαντινών λογίων. Όμως, ο έντονος θρησκευτικός χαρακτήρας του πολιτισμού δεν ευνόησε ιδιαίτερα την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών.

Οι αυτοκράτορες θέλοντας να καταστήσουν την Κωνσταντινούπολη εκτός από πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο του κόσμου, προχώρησαν στην ίδρυση ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Με τη συμβολή διαπρεπών λογίων λειτούργησαν σταδιακά η Πατριαρχική Ακαδημία ή Θεολογική Σχολή (5ος αι.), το Πανδιδακτήριο ή Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης (5ος αι.) ή Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας (από τον 9ο αι.) και το Διδασκαλείο Νόμων ή Νομική Σχολή (11ος αι.).

Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε το Δίκαιο, αφού το κράτος έπρεπε να αντιμετωπίζει τα δεδομένα που διαμορφώνονταν κάθε φορά με νέους νόμους ή με τη βελτίωση όσων υπήρχαν.

Αν και η ενασχόληση με τις **Φυσικές Επιστήμες** δεν ευδοκίμησε ιδιαίτερα στο Βυζάντιο, ωστόσο αναδείχθηκαν αξιόλογοι ιατροί, αστρονόμοι και μαθηματικοί. Ενδιαφέρον έδειξαν οι Βυζαντινοί και για τη Γεωγραφία. Παρά τις τυχόν ανακρίβειες που υπάρχουν στα βιβλία τους, ορισμένα αποτελούν σημαντική πηγή για τις σχέσεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με τους γειτονικούς λαούς (π.χ. των Ινδιών και της Σινικής Θάλασσας). Αξιοσημείωτη επιστημονική δραστηριότητα παρουσίασαν, επίσης, διαπρεπείς λόγιοι και φιλόσοφοι.

Οι λίγες εφευρέσεις που γνωρίζουμε για την **τεχνολογία** του Βυζαντίου αφορούν, κυρίως, στρατιω-

Καθηγητές και φοιτητές στο Διδασκαλείο των Νόμων. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 13ου αι. Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Όταν η φήμη ξεπερνά τα σύνορα

Έστειλε λοιπόν αμέσως ο Μαμούν επιστολή όχι στο Λέοντα (το Φιλόσοφο ή Μαθηματικό), αλλά στο Θεόφιλο (τον αυτοκράτορα) και του έγραφε τα εξής: Ήθελα ο ίδιος να έλθω εκεί εκπληρώνοντας έτσι έργο φίλου και μαθητή. Επειδή όμως η εξουσία που μου ανέθεσε ο Θεός και ο πολυάριθμος λαός που εξουσιάζω δε μου το επιτρέπουν, σε παρακαλώ να μου στείλεις για μικρό χρονικό διάστημα τον άνδρα που έχεις και είναι ξακουστός στη φιλοσοφία και στις επιστήμες. Θέλω να τον πείσεις να μείνει κοντά μου και να μου διδάξει ε τον τρόπο του την επιστήμη και την αρετή, για τα οποία εγώ αισθάνομαι έρωτα. Πάντως να μην αναβάλεις την υπόθεση, επειδή εγώ δεν είμαι ομόγλωσσος και ομόθρησκος. Αλλά επειδή είναι τέτοιος αυτός που παρακαλεί, να ικανοποιηθεί το αίτημά του από συγκαταβατικούς και καλούς φίλους. Για τη χάρη αυτή θα σου καταβάλω είκοσι κεντηνάρια χρυσό και θα συνάψω αιώνια ειρήνη.

Συνεχιστές Θεοφάνη, Imm. Bekker, CSHB, Bónvn/1838, 190.

τικούς σκοπούς. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν το **υγρόν πυρ**, ένα μίγμα από εύφλεκτα υλικά που εκτοξευόταν με ειδικούς σωλήνες εναντίον εχθρικών πλοίων ή άλλων στόχων. Μια άλλη σημαντική επινόηση, που αποδίδεται στο Λέοντα το Φιλόσοφο, ήταν ο οπτικός τηλεγράφος, ένα σύστημα ταχείας προειδοποίησης των Βυζαντινών για τις αραβικές επιδρομές.

Οι Βυζαντινοί αξιοποίησαν τη μέχρι τότε γνωστή **ναυτική τεχνολογία**, σε μερικές περιπτώσεις τη βελτίωσαν και την προσαρμοζαν κάθε φορά στα νέα δεδομένα. Το γνωστότερο πολεμικό πλοίο ήταν ο

Οι κυριότεροι εκπρόσωποι της Επιστήμης στο Βυζάντιο

Επιστήμονες	Επιστημονικός τομέας
Στέφανος ο Αλεξανδρινός (7ος αι.)	φιλοσοφία, μαθηματικά, μουσική, αστρονομία
Αλέξανδρος Τραλλιανός (525-605)	ιατρική
Λέων ο Φιλόσοφος ή Μαθηματικός (9ος αι.)	μαθηματικά, φυσικές επιστήμες
Στέφανος ο Βυζάντιος (5ος αι.)	γεωγραφία
Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης (6ος αι.)	γεωγραφία
Λόγιοι και φιλόσοφοι	Επιστημονικός τομέας
Μιχαήλ Ψελλός (1018-1096)	μαθηματικά, αστρονομία, μουσική
Μανουήλ Βρυένιος (13ος-14ος αι.)	μαθηματικά
Γεώργιος Παχυμέρης (1242-1310)	πρότεινε την υιοθέτηση των αραβικών αριθμών
Μάξιμος Πλανούδης (1260-1310)	εισήγαγε τη χρήση του «μυδέν» στο ελληνικό μετρικό σύστημα
Νικηφόρος Γρηγοράς (1295-1360)	κατασκευή αστρολάβου, πρόβλεψη των εκλείψεων
Θεόδωρος Μετοχίτης (1260-1332)	αστρονομία

δρόμων με μια σειρά κουπιών αρχικά και αργότερα με δύο. Το τυπικό βυζαντινό εμπορικό πλοίο είχε περίπου μήκος 21 μέτρα, πλάτος 7 μέτρα και χωρητικότητα 50 τόνων. Ήταν μονοκάταρτο ή δικάταρτο με τριγωνικά πανιά και μονό πηδάλιο.

Πυρπόληση εχθρικού στόλου με υγρόν πυρ. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 12ου αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ερωτήσεις

1. Με αφετηρία το παράθεμα *Μόνη σωτηρία η αναδρομική ισχύς των νόμων* προσπάθησε να θυμηθείς στοιχεία της βυζαντινής νομοθεσίας που δικαιολογούν την άποψη ότι το κράτος έπρεπε να αντιμετωπίζει τα δεδομένα που διαμορφώνονταν κάθε φορά με νέους νόμους ή με τη βελτίωση όσων υπήρχαν.
2. Πώς μπορείς να εξηγήσεις την ενασχόληση αρκετών βυζαντινών με πολλές επιστήμες παράλληλα; Σήμερα μπορεί να γίνει αυτό;

4. Εικαστικές Τέχνες και Μουσική

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Βασιλική με τρούλο, γλυπτική, ζωγραφική, ψηφιδωτά, μικρογραφία, μικρογλυπτική, μικροτεχνία, νομισματική

Το χριστιανικό ιδεώδες και η τέχνη

Το νέο χριστιανικό ιδεώδες ζωής δεν άλλαξε στην αρχή τις εξωτερικές μορφές της τέχνης, όμως άλλαξε την κοινωνική της λειτουργία. Για τον αρχαίο κόσμο, ένα έργο τέχνης είχε σημασία πρωταρχικά αισθητική, αλλά για τον χριστιανισμό η σημασία του είναι ολότελα διαφορετική [...]. Ο διδακτικός της χαρακτήρας είναι το πιο τυπικό γνώρισμα της χριστιανικής τέχνης.

A. Hauser, Κοινωνική Ιστορία της Τέχνης, τ. Α', εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1984, 167-168.

■ Μελέτησε προσεκτικά το παράθεμα αυτό και, με βάση τα όσα θα μάθεις στη συνέχεια, προσπάθησε να βρεις στοιχεία που επιβεβαιώνουν το διδακτικό χαρακτήρα της χριστιανικής τέχνης.

■ Αρχιτεκτονική

Με την Αγία Σοφία καθιερώθηκε μια νέα αρχιτεκτονική μορφή η βασιλική με τρούλο ή τρουλαία βασιλική, που εξελίχθηκε σταδιακά σε όλη τη διάρκεια

Το καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, 10ος αι. Άγιον Όρος.

της βυζαντινής ιστορίας. Μετά την εικονομαχία, κατά την περίοδο της Μακεδονικής Δυναστείας, επικράτησε ο ρυθμός του σταυροειδούς με τρούλο, που είχε τη μορφή ενός σταυρού εγγεγραμμένου σε τετράγωνο. Παραλλαγές του ναού αυτού είναι αγιορείτικος τύπος με τρεις κόγχες και ο πεντάτρουλος ρυθμός, ενώ ένας νέος τύπος ναού εμφανίζεται κατά τον 11ο αιώνα, ο οκταγωνικός. Τις περισσότερες

Ο Όσιος Λουκάς Βοιωτίας, 11ος αι.

Η σκηνή του Νηπιήρα. Ψηφιδωτό του 11ο αιώνα από τη Μονή Οσίου Λουκά.

φορές οι εξωτερικές επιφάνειες των ναών δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένες και σε μερικές περιπτώσεις δίνουν την αίσθηση της πρόχειρης κατασκευής. Αντίθετα, οι εσωτερικοί χώροι κοσμούνται με τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, ανάγλυφες παραστάσεις, έργα ξυλογλυπτικής και φορητές εικόνες. Η διαφοροποίηση αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι η λατρεία της χριστιανικής θρησκείας, σε αντίθεση με την αρχαία θρησκεία, τελείται στο εσωτερικό των ναών.

■ Γλυπτική και ζωγραφική (τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητές εικόνες)

Η γλυπτική δεν ευνοήθηκε από την Εκκλησία, καθώς θύμιζε στους χριστιανούς την αρχαία θρησκεία. Τη θέση των γλυπτών πήρε ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος και οι ανάγλυφες παραστάσεις με διακοσμητικά θέματα. Αντίθετα, οι **τοιχογραφίες** και τα **ψηφιδωτά** αποτελούν τις κυριότερες μορφές έκφρασης στον εσωτερικό χώρο και κυριαρχούν σε όλη την περίοδο της βυζαντινής ιστορίας, με εξαίρεση την περίοδο της Εικονομαχίας. Σε περιόδους οικονομικής κρίσης το βάρος της διακόσμησης δίνεται στις τοιχογραφίες και τις φορητές εικόνες, επειδή τα ψηφιδωτά είναι δαπανηρά.

Με την πάροδο του χρόνου, ιδιαίτερα κατά την εποχή της Μακεδονικής Δυναστείας, διαμορφώνεται ένα τυπικό σχήμα στην εικονογράφηση: στην κορυ-

Ο Αρχάγγελος Γαβριήλ. Τοιχογραφία από το ναό της Παναγίας του Αρακα στην Κύπρο (τέλος 12ου αι.).

Ο Μυστικός Δείπνος. Μικρογραφία από χειρόγραφο ευαγγελιστάριο του 11ου αι. Άγιον Όρος, Μονή Αγίου Διονυσίου.

φή του τρούλου εικονογραφείται ο Παντοκράτορας, περιστοιχιζόμενος από αγγέλους και προφύτες, στην αψίδα του Ιερού η Θεοτόκος, ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, στα λοφία του τρούλου οι τέσσερις Ευαγγελιστές και στους τοίχους οι δεσποτικές γιορτές, οι Άγιοι και οι Μάρτυρες.

Οι βυζαντινοί καλλιτέχνες δεν ενδιαφέρονται για τις σωστές αναλογίες, την προοπτική* και την κίνηση. Οι μορφές παρουσιάζονται λιπόσαρκες, σε όρθια και μετωπική στάση, με σκοπό να δώσουν την αίσθηση της πνευματικότητας, της αυστηρότητας και της επιστημότητας. Επιδίωξη της τέχνης δεν είναι να προβάλλει το μάταιο τούτο κόσμο, αλλά τη μετά θάνατο ζωή και την αιωνιότητα. Ωστόσο, δε είναι λίγες οι περιπτώσεις που ο βυζαντινός καλλιτέχνης ξεφεύγει από τους αυστηρούς κανόνες και χρησιμοποιεί στοιχεία της κλασικής τεχνοτροπίας.

■ Μικρογραφία, Μικροτεχνία, Μικρογλυπτική, Νομισματική

Οι Βυζαντινοί, συνεχίζοντας την ελληνιστική παράδοση, διακοσμούν συνήθως τα χειρόγρατά τους με εικόνες, που ονομάζονται **μικρογραφίες**. Αυτές παριστάνουν διάφορα επεισόδια που περιγράφονται στο κείμενο, δημιουργώντας έτσι στενή σύνδεση μεταξύ λόγου και εικόνας. Από τις μικρογραφίες αντλούμε πληροφορίες για τις καλλιτεχνικές τάσεις της εποχής του χειρογράφου, ιδιαίτερα όταν τα έργα της **μνημειακής ζωγραφικής*** είναι λίγα. Αξιόλογη είναι και η παραγωγή εκκλησιαστικών και κοσμικών έργων **μικροτεχνίας** και **μικρογλυπτικής**, από πολύτιμα μέταλλα, σμάλτο, ξύλο και ελεφαντόδοντο. Τα έργα αυτά χαρακτηρίζονται από υψηλή τεχνική και καλλιτεχνική ποιότητα και προκαλούν εντύπωση για την ποικιλία τους.

Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Φορητή εικόνα. Αχρίδα 1295.

Τα **νομίσματα** έχουν αισθητική αξία και μπορούμε να τα εξετάσουμε ως έργα μικροτεχνίας. Κυρίως, όμως, αποτελούν σημαντικές ιστορικές πηγές, γιατί απεικονίζονται σ' αυτά ιστορικά πρόσωπα και παρέχουν ποικίλες πληροφορίες, για την πολιτική, την οικονομία, την κοινωνία, το πολίτευμα και τη θρησκεία. Οι απεικονίσεις των βυζαντινών αυτοκρατόρων με τα σύμβολα της εξουσίας τους είναι διαφωτιστικά για την ιδεολογία του Βυζαντίου.

■ Μουσική

Η εκκλησιαστική λειτουργική ποίηση προοριζόταν, ύστερα από μελοποίησή της, για να ψέλνεται κατά τη Θεία Λειτουργία και άλλες λατρευτικές τελετές. Τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες η **λειτουργική ποίηση και μουσική** χαρακτηρίζονται από απλότητα. Μετά την επικράτηση του χριστιανισμού οι **ύμνοι**, τα λειτουργικά δηλαδή άσματα με εγκωμια-

στικό περιεχόμενο για το Θεό και γενικότερα τα ιερά πρόσωπα, λαμβάνουν πιο σύνθετες μορφές. Μέχρι τον Ζ' αιώνα περίπου οι δημιουργοί λειτουργικών ποιημάτων ονομάζονταν **ποιητές** και **μελωδοί**, όπως ο Ρωμανός ο Μελωδός, γιατί οι ίδιοι έγραφαν το ποιητικό κείμενο και τη μελωδία του. Από τον Η' αιώνα παρατηρείται διαφοροποίηση: ο ποιητής (στίχοιργός), που ονομάζεται **υμνογράφος**, μπορούσε να είναι άλλο πρόσωπο από το **μελοποιό** (συνθέτης) του έργου του.

Η εκκλησιαστική μουσική είναι **μονοφωνική** και **φωνητική**, δηλαδή εκτελείται από μία μόνο φωνή (ή και από περισσότερες σε ταυτοφωνία και χωρίς συνοδεία μουσικών οργάνων) και η μελωδία υποτάσσεται στο λόγο. Στην αρχή η **σημειογραφία** (δηλ. η μουσική γραφή, σήμερα χρησιμοποιούμε το πεντάγραμμα) είναι **αλφαβητική**, δηλαδή οι νότες σημει-

Σελίδα από χειρόγραφο ψαλτήρι του 9ου αι. Άγιο Όρος, Μονή Παντοκράτορος.

ώνονται με γράμματα της αρχαίας ελληνικής, ακολουθώντας τη μουσική παράδοση της αρχαιότητας. Στη συνέχεια, από τον 8ο αιώνα, αρχίζουν να χρησιμοποιούνται άλλοι τύποι μουσικής γραφής.

Το λειτουργικό δράμα, που έχει τη μορφή τελετής - ιερής ακολουθίας και συνδυάζει στοιχεία από το παλαιότερο δράμα (δηλαδή λόγο, μουσική, κίνηση κ.ά.), δεν ευδοκιμεί στην Ανατολική Εκκλησία.

Παράλληλα προς τη θρησκευτική μουσική αναπτύσσεται και η **κοσμική**, που αποτελεί συνέχεια της αρχαίας ελληνικής παράδοσης. Όμως τώρα, τα επιτραπέζια, τα ερωτικά, τα γαμήλια και άλλα παρόμοια άσματα με κοινωνικό περιεχόμενο προσαρμόζονται στη νέα πίστη και λατρεία. Οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούν μουσικά όργανα στις διασκεδάσεις τους. Ορχήστρες με κρουστά, πνευστά και έγχορδα

όργανα συνοδεύουν τις λαϊκές και επίσημες τελετές.

Η λαϊκή μουσική δεν ήταν αποκομμένη από τη θρησκευτική, αλλά υπήρχε αλληλεπίδραση. Συχνά, μαζί με τους δήμους του Ιπποδρόμου τραγουδούσαν οι ψάλτες της Αγίας Σοφίας και των Αγίων Αποστόλων τις καθιερωμένες επευφημίες προς τον αυτοκράτορα και τα εγκωμιαστικά άσματα για τους φρουρούς των συνόρων του Βυζαντίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι μερικές από αυτές τις ψαλμωδίες χρησιμοποιήθηκαν αυτούσιες και στη θρησκευτική υμνογραφία.

Στον Ιππόδρομο, επίσης, και σε πολλές άλλες περιπτώσεις οι κοσμικές ψυχαγωγικές εκδηλώσεις συνοδεύονταν από το αερόφωνο όργανο. Μάλιστα το μουσικό αυτό όργανο διαδόθηκε στη Δύση, όταν το 757 ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ε΄ δώρισε ένα στον βασιλιά των Φράγκων Πιπίνου τον Βραχύ.

Χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄. Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο.

Το σκίπτρο που καταλήγει σε σταυρό συμβολίζει την εξουσία και το χριστιανικό χαρακτήρα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

■ Προσέξτε ένα σημερινό ελληνικό νόμισμα. Ποιες πληροφορίες μπορείτε να αποκομίσετε;

Ερωτήσεις

1. Με βάση την αφήγηση του βιβλίου σου και αξιοποιώντας τις μέχρι τώρα γνώσεις σου από το μάθημα των Εικαστικών προσπάθησε να προσδιορίσεις τον τύπο των εκκλησιών που εικονίζονται στην ενότητα αυτή.
2. Η βυζαντινή τέχνη υπήρξε συνέχεια και εξέλιξη της ελληνιστικής, προσαρμόσθηκε όμως τα στοιχεία που δανείστηκε στη χριστιανική θρησκεία, την οποία κυρίως και υπηρέτησε: Προσπάθησε να βρεις στοιχεία που δικαιολογούν την άποψη αυτή.
3. Η κλασική τεχνοτροπία στη ζωγραφική έχει τα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά: βάθος, κίνηση, ισορροπία, φυσικές αναλογίες των μορφών, αρμονία. Σε ποιες εικόνες διακρίνετε ένα ή περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά;
4. Να οργανωθείτε σε ομάδες. Καθεμιά να αναλάβει τη συζήτηση και σχολιασμό φωτογραφικού υλικού που αφορά τη βυζαντινή τέχνη μιας περιόδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μετά τη διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το 395, το δυτικό τμήμα αποδιοργανώνεται και συρρικνώνεται κάτω από την πίεση των Βαρβάρων, όπως ονομάστηκαν τα γερμανικά φύλα και οι Ούννοι. Ενώ το δυτικό κράτος οδηγείται τελικά στην πτώση του το 476, το ανατολικό, με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, αντιμετωπίζει επιτυχώς τους κινδύνους. Επιβιώνει με τη μορφή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την εξέλιξη της οποίας παρακολουθήσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια.

Στη Δύση, δημιουργούνται τα γερμανικά ή βαρβαρικά βασίλεια που προσπαθούν να οργανωθούν μέσα σε ένα νέο χώρο και μέσα από τις μεταξύ τους αντιθέσεις. Ο Καρλομάγνος, βασιλιάς του Φραγκικού Κράτους (771-814), θεωρείται ως ο σπουδαιότερος βασιλιάς της μεσαιωνικής Ευρώπης. Στέφθηκε αυτοκράτορας το 800 και κατόρθωσε να συμπεριλάβει στο κράτος του μεγάλο μέρος του ευρωπαϊκού χώρου. Μετά το θάνατό του, όμως, η αυτοκρατορία του διαλύθηκε.

Στο μεταξύ συντελούνται βαθιές αλλαγές στη δομή της κοινωνίας, καθώς αρχίζει να αναπτύσσεται το φεουδαρχικό σύστημα ή φεουδαρχία, που θα κυριαρχήσει στη δυτική Ευρώπη μέχρι το 13ο αιώνα. Μέσα στο πλαίσιο αυτό η Καθολική Εκκλησία διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο. Από τον ίδιο αιώνα αρχίζουν στην Ευρώπη μεταβολές που θα οδηγήσουν στην αυγή των Νεότερων Χρόνων.

Στο κεφάλαιο αυτό θα μάθετε:

Ποια είναι η σημασία του όρου Μεσαίωνας.

Για τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στα τέλη του Μεσαίωνα.

Για το ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών στην οργάνωση της ζωής κατά το Μεσαίωνα.

Για την καθημερινή ζωή στη μεσαιωνική Ευρώπη.

Για τη μετανάστευση των γερμανικών φύλων και τις συνέπειές της για την Ευρώπη.

Για τον Καρλομάγνο και τη διανομή της αυτοκρατορίας του.

Ποια είναι η σημασία του όρου φεουδαρχία.

Για την Επιστήμη, την Τέχνη και τη Μουσική της Μεσαιωνικής Ευρώπης.

Ο Καρλομάγνος στέφεται αυτοκράτορας των Ρωμαίων από τον πάπα στο ναό του Αγίου Πέτρου τα Χριστούγεννα του έτους 800. Μικρογραφία σε χειρόγραφο. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ι. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΛΑΩΝ (5ος -10ος αι.)

1. Οι συνέπειες της μετανάστευσης των γερμανικών φύλων για την Ευρώπη

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Γερμανικά ή βαρβαρικά βασίλεια, Οστρογότθικό Βασίλειο, Βησιγοτθικό Βασίλειο, Φραγκικό Βασίλειο, Μεροβίγγειοι, Καρολίδες

■ Η μεγάλη μετανάστευση των λαών

Κατά τον 4ο και 5ο αιώνα οι Βάρβαροι, όπως ονομάστηκαν τα γερμανικά φύλα και ο ασιατικός λαός των Ούννων, εισβάλλουν στα εδάφη του Ρωμαϊκού Κράτους. Ο όρος Βάρβαροι χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τους Ρωμαίους, που δήλωναν με τον τρόπο αυτό ότι οι λαοί αυτοί ήταν ξένοι προς τον πολιτισμό τους, και αργότερα υιοθετήθηκε από τους νεότερους ιστορικούς. Σήμερα, το ιστορικό αυτό γεγονός έχει καθιερωθεί να ονομάζεται **μεγάλη μετανάστευση των λαών**.

Ενώ οι Ούννοι τελικά απωθούνται και διασκορπίζο-

νται, τα γερμανικά φύλα εγκαθίστανται μόνιμα στην Ευρώπη και οργανώνονται σε βασίλεια. Τα σημαντικότερα από αυτά είναι το **Οστρογοτθικό**, το **Βησιγοτθικό** και το **Φραγκικό**.

■ Το Οστρογοτθικό Βασίλειο

Η παρουσία του κράτους αυτού στο προσκήνιο ήταν εφήμερη και συνδέθηκε άμεσα με τον ηγέτη του, τον **Θευδέριχο Α'**. Αυτός συνεργάστηκε με τον βυζαντινό αυτοκράτορα, διατήρησε τους ρωμαϊκούς θεσμούς και προσπάθησε να αναβιώσει την αυτοκρατορική αίγλη. Μετά το θάνατό του οι ισορροπίες ανατράπηκαν και ο Ιουστινιανός κατέκτησε το Οστρογοτθικό Βασίλειο (535-554).

■ Το Βησιγοτθικό Βασίλειο

Οι Βησιγότθοι, αφού κατέλαβαν τη Ρώμη το 410 με επικεφαλής τον Αλάριχο, μετακινήθηκαν στη Νότια Γαλατία και αργότερα στην Ισπανία, όπου ανέπτυξαν αξιόλογο πολιτισμό. Το βασίλειο αυτό, εξασθενημένο από εσωτερικές έριδες, υπέκυψε τελικά στους Μουσουλμάνους του Μαρόκου το 711.

■ Το Φραγκικό Βασίλειο

• Από τους Μεροβίγγειους στους Καρολίδες

Ο Χλωδοβίκος (481-511), γενάρχης της δυναστείας των **Μεροβίγγειων**, κατόρθωσε να επεκτείνει το κράτος του από το Ρήνο μέχρι τα Πυρηναιά με τη στήριξη της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Μετά την αποδοχή του χριστιανισμού από τον Χλωδοβίκο και τη βάπτισή του, η ενσωμάτωση των Βαρβάρων στο χριστιανικό κόσμο έλαβε πλέον και επίσημο χαρακτήρα.

Οι αντιθέσεις μεταξύ των διαδόχων του Χλωδοβίκου οδήγησαν το Φραγκικό Βασίλειο σε διάσπαση. Βαθμιαία, η κεντρική εξουσία αποδυναμώθηκε προς όφελος

Τα γερμανικά ή βαρβαρικά βασίλεια ή κράτη και η εξέλιξή τους

Τα βασίλεια στις αρχές του 6ου αιώνα

Βασίλειο των Φράγκων
Βασίλειο των Βουργουνδών
Βασίλειο των Οστρογότθων
Βασίλειο των Βανδάλων
Βασίλεια των Βησιγότθων
Βασίλεια των Σαξόνων
Βασίλειο των Σουήβων
Βασίλειο των Βάσκων

Τα βασίλεια στα μέσα του 8ου αιώνα

Επεκτείνεται και περιλαμβάνει τη Γαλατία και μέρος της Γερμανίας
Κατακτήθηκε από τους Φράγκους το 534
Κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς από το 535 έως το 554
Κατακτήθηκε από τους Βυζαντινούς το 534
Κατακτήθηκε από τους Άραβες το 711
Περιορίζονται στην Αγγλία
Κατακτήθηκε από τους Βησιγότθους το 585
Κατακτήθηκε σταδιακά από τους Βησιγότθους και τους Φράγκους

Η βάπτισμα του Χλωδοβίκου Α' (περ. 496). Μικρογραφία σε χειρόγραφο. Βρυξέλλες, Βασιλική Βιβλιοθήκη.

■ *Η βάπτισμα του Χλωδοβίκου εξηπηρετούσε κάποια σκοπιμότητα;*

της αριστοκρατίας και της Εκκλησίας με αποτέλεσμα οι μαγιορδόμοι, δηλ. οι επικεφαλής αξιωματούχοι των φραγκικών ανακτόρων, να αποκτούν ολοένα και μεγαλύτερη δύναμη. Ένας από αυτούς, ο Κάρολος Μαρτέλος, αναδείχθηκε σε μεγάλο ηγέτη, όταν αναχαίτισε την προέλαση των Αράβων προς την Ευρώπη στο Πουατιέ το 732. Ο γιος του Πιπίνος ο Βραχύς, αφού ανέτρεψε τον τελευταίο μεροβίγγειο βασιλιά, πήρε τη θέση του το 751 και ίδρυσε τη δυναστεία των Καρολιδών. Τρία χρόνια αργότερα στέφθηκε ελέω θεού βασιλέας* από τον πάπα, στον οποίο σε ανταπόδοση χάρισε το δουκάτο της Ραβέννας και άλλα ιταλικά εδάφη. Έτσι ιδρύθηκε το παπικό κράτος.

• **Θεσμοί, οικονομία και κοινωνία**

Οι γερμανοί ηγεμόνες αντικατέστησαν τη ρωμαϊκή έννοια του κράτους με την κληρονομική αρχή, δηλαδή η εξουσία τους δεν έκανε καμιά διάκριση ανάμεσα στο κράτος, τους κατοίκους και τα αγαθά τους. Ο,τιδήποτε υπήρχε στην επικράτειά τους ανήκε σ' αυτούς και γι' αυτό μετά το θάνατό τους το βασίλειο μοιραζόταν ανάμεσα στα παιδιά τους.

Για να οργανώσουν τη διοίκησή τους αξιοποίησαν την παλιά επαρχιακή αριστοκρατία, η οποία συγχωνεύτηκε βαθμιαία με την αντίστοιχη γερμανική, δημιουργώντας έτσι μια νέα τάξη ευγενών αξιωματούχων. Αντίθετα, στο επίπεδο του δικαίου η ρωμαϊκή νομική παρά-

δοση περιορίστηκε, με αποτέλεσμα να κυριαρχήσουν τα γερμανικά ήθη και τα έθιμα.

Η εγκατάσταση των γερμανικών φύλων όξυνε περισσότερο μερικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης η οποία ήδη υπήρχε, αναδιοργάνωσε όμως τις καλλιέργειες και αναζωογόνησε την ύπαιθρο. Το εμπόριο, ιδίως αυτό των μεγάλων αποστάσεων, συρρικνώθηκε κατά τον 6ο και 7ο αιώνα εξαιτίας των πολλών πολεμικών συγκρούσεων, του πολιτικού κατακερματισμού, της περιορισμένης ισχύος των κοινών νομισμάτων καθώς και της πειρατείας. Επακόλουθο ήταν και ο περιορισμός του ρόλου των πόλεων αλλά και η ενίσχυση της ύπαιθρου. Τέλος, στον κοινωνικό τομέα οι συνθήκες ενίσχυσαν την τάση των πλέον αδύναμων απόμων να συσπειρώνονται υπό την προστασία ενός ισχυρού, λαϊκού ή εκκλησιαστικού άνδρα.

Οι Γερμανοί εισβάλλουν στη Γαλατία

Δείτε πόσο ξαφνικά ο θάνατος βάρυνη πάνω σ' ολόκληρο τον κόσμο [...]. Ούτε το τραχύ έδαφος με τα πυκνά δάση και τα ψηλά βουνά, ούτε το ρεύμα των ποταμών με τις δίνες, ούτε η προστασία που παρέχουν στην τοποθεσία τα κάστρα, και στις πόλεις τα τείχη, ούτε το εμπόδιο που σχηματίζει η θάλασσα, ούτε η θλιμμένη μοναξιά των ερήμων, ούτε τα φεράγγια, ούτε καν τα σπήλαια, στα οποία δεσπόζουν σκοτεινοί βράχοι, δεν μπόρεσαν να ξεφύγουν από τα χέρια των βαρβάρων [...]. Στις κωμοπόλεις, στα γαιοκτήματα, στην ύπαιθρο, στα σταυροδρόμια, [...] υπάρχει θάνατος, οδύνη, καταστροφή, πυρκαγιά, πένθος. Μια μονάχα πυρά μετέτρεψε σε καπνό ολόκληρη τη Γαλατία.

Από την αφήγηση του Ορέντιο, επισκόπου του Άουχ, για τη Γαλατία μετά την εισβολή των Γερμανών του 417, στο: Ζακ Λε Γκοφ, Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης, εκδ. Βάνιας, Αθήνα 1993, σ. 33.

■ **Διακρίνετε κάποια υπερβολή από το συντάκτη της πηγής αυτής; Πού οφείλεται αυτή;**

• **Ο ρόλος της Εκκλησίας**

Η προσπάθεια εκχριστιανισμού των γερμανικών φύλων από την Εκκλησία συναντούσε αρκετές δυσκολίες. Οι λαϊκές δοξασίες και ο παγανισμός* της υπαίθρου εξακολουθούσαν να είναι ισχυρά και ανθεκτικά φαινόμενα στους πληθυσμούς.

Στη διάρκεια των μεταβολών που χαρακτήριζαν την περίοδο των μεγάλων μεταναστεύσεων η οργανωμένη διοίκηση της Εκκλησίας υποκαθιστούσε τον αποδιορθωμένο κρατικό μηχανισμό. Κεφαλή της πόλης ήταν ο επίσκοπος που φρόντιζε για τη διατροφή, την περίθαλψη και τη μόρφωση του πληθυσμού καθώς και για την απόδοση της δικαιοσύνης. Όταν εδραιώθηκαν τα γερμανικά βασίλεια, η βασιλική εξουσία και η αριστοκρατία έλεγχαν το διορισμό των επισκόπων. Ο ρόλος τους

Το Μουσωλείο του βασιλιά Θεοδέριχου στη Ραβέννα (μετά το 526). Πρόκειται για διώροφο κτίσμα που σκεπάζεται από μονόλιθη λαξευτή πέτρα βάρους 170 τόνων διακοσμημένο με λαβές και γεωμετρική ταινία.

■ Το μνημείο αυτό συνδυάζει ρωμαϊκά και γερμανικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Μπορείτε να τα επισημάνετε;

όμως, εξακολουθούσε να παραμένει σημαντικός.

• Η πολιτιστική παράδοση

Όλες οι περιοχές δεν υπέστησαν εξίσου έντονα και εξίσου μακροχρόνια τις συνέπειες των γερμανικών μεταναστεύσεων. Στην Ιταλία, όπου οι επαφές με την Ανατολή διατηρήθηκαν και όπου ο χριστιανισμός είχε δεχθεί την επίδραση της ελληνικής κληρονομιάς, κοσμικοί λόγιοι ανέλαβαν να διασώσουν τα **κλασικά γράμματα**. Κατά τον 5ο και 6ο αιώνα οι βησιγοθικές πόλεις, η Τουλούζη, το Τολέδο και η Σεβίλλη, υπήρξαν κέντρα διάσωσης και ανανέωσης της αρχαίας πολιτιστικής παράδοσης.

Στη Γαλατία, επίσης, ο κλασικός πολιτισμός επιβίωσε και μετά τις εισβολές. Από τον 7ο, όμως, αιώνα οι κλασικές σπουδές άρχισαν να υποχωρούν λόγω των συνεχών πολέμων και της νέας αριστοκρατίας, που είχε κυρίως πρακτικές αναζητήσεις.

Τη σκυτάλη της ρωμαϊκής παράδοσης έλαβε τότε η Αγγλία και η Ιρλανδία. Ειδικότερα, στα μοναστήρια της Ιρλανδίας, όπου ο μοναχικός βίος γνώρισε σημαντική ανάπτυξη ήδη από τον 5ο αιώνα, ιδρύθηκαν

Σελίδα από Ευαγγέλιο (περ.698) της μονής Λίντισφαρν στη βόρεια Αγγλία. Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη.

■ Τα χαρακτηριστικά αυτής της παράστασης είναι ρωμαϊκά ή γερμανικά;

σχολές με σπουδές όχι μόνο χριστιανικές αλλά και ελληνορωμαϊκές. Μάλιστα, κατά την περίοδο από τον 7ο μέχρι το 10ο αιώνα η χώρα αυτή αποτέλεσε το μοναδικό σημαντικό κέντρο ελληνικών σπουδών στη Βόρεια Ευρώπη. Γενικά, ο μοναχισμός κατά τον 6ο και 7ο αιώνα γνώρισε σημαντική άνθηση. Οι μονές συντηρούσαν παράλληλα με το χριστιανικό πνεύμα και τη ρωμαϊκή πολιτιστική παράδοση.

Η επιβίωση της ρωμαϊκής παράδοσης είναι φανερή και στον τομέα της τέχνης, δέχεται όμως όλο και περισσότερο την επίδραση των νέων λαών και των τοπικών χαρακτηριστικών. Οι γερμανικοί πληθυσμοί έφεραν μαζί τους καινούργιες τεχνικές, που αφορούσαν όμως περισσότερο τη μικροτεχνία: κοσμήματα και αντικείμενα χρυσοχοϊας, όπου κυριαρχούσαν τα γεωμετρικά σχέδια και οι αναπαραστάσεις ζώων. Στην αρχιτεκτονική επικράτησαν τα ρωμαϊκά χαρακτηριστικά, όπως είναι ο θόλος και η αψίδα, με γερμανικές όμως επιδράσεις που εκδηλώνονται με τον όγκο και τα έντονα ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία. Οι Εκκλησίες κτίζονταν κατά το πρότυπο των αρχαίων βασιλικών με την πρόσοψη περιστοιχισμένη από κωδωνοστάσια, γνώρισμα και αυτό της γερμανικής επίδρασης.

Ερωτήσεις

1. Να συζητήσεις με τους συμμαθητές σου τις συνέπειες που είχε η εγκατάσταση των γερμανικών φύλων στον πολιτισμό της Ευρώπης.

2. Ο Καρλομάγνος και η εποχή του

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Καρλομάγνος -αυτοκράτορας, οργάνωση της αυτοκρατορίας, συνθήκη του Βερντέν, Σαρακηνοί -Μαγυάροι- Βίκιγκς, Καρολίδεια Αναγέννηση

■ Η αυτοκρατορία

Ο **Καρλομάγνος** (768-814), διάδοχος του Πιπίνου του Βραχύ, με συνεχείς πολέμους κατόρθωσε να επεκτείνει το Φραγκικό Βασίλειο και να δημιουργήσει ένα πανίσχυρο χριστιανικό κράτος. Την ημέρα των Χριστουγέννων του έτους 800 στέφθηκε στη Ρώμη από τον πάπα **αυτοκράτορας του Ρωμαϊκού Κράτους**. Το γεγονός αυτό υπήρξε αφετηρία διαμάχης μεταξύ της Δύσης και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, γιατί οι Βυζαντινοί θεωρούσαν τον αυτοκράτορά τους ως τον μοναδικό κληρονόμο και συνεχιστή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Η στέψη του Καρλομάγνου

Την ημέρα των Χριστουγέννων, ο πάπας με τα ίδια του τα χέρια, έστεψε τον Καρλομάγνο με ένα πολύτιμο στέμμα. Τότε οι πιστοί Ρωμαίοι, βλέποντας πόσο είχε βοηθήσει και αγαπήσει την Αγία Ρωμαϊκή Εκκλησία, φώναζαν με όλη τη δύναμή τους και με μια φωνή: Στον Κάρολο, τον ευσεβέστατο Αύγουστο, που στέφθηκε από το Θεό, μεγάλο και ειρηνοποιό αυτοκράτορα, ζωή και νίκη. Επανέλαβαν τρεις φορές αυτήν την επευφημία. Αμέσως μετά, ο παναγιότατος πάπας άλειψε με άγιο λάδι τον βασιλέα Κάρολο, τον εξοχότατο γιο του.

Abbé L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, E. de Borcard, XCVIII. Leo III, 7, 376.

Ο Καρλομάγνος όρισε ως έδρα του την **Αϊξ-Λα-Σαπέλ** (Ακυίσγρανο, σημερινό Άαχεν), που αναδείχθηκε σε διοικητικό και πολιτιστικό κέντρο της αυτοκρατορίας. Για να ασκεί τον έλεγχο ενός τόσο εκτεταμένου κράτους οργάνωσε τους πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς του βασιλείου, αξιοποιώντας τη ρωμαϊκή παράδοση αλλά και τα γερμανικά έθιμα. Παράλληλα, η αποκατάσταση της τάξης και η οργάνωση του κράτους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για οικονομική ανάκαμψη με την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και την αναθέρμανση του εμπορίου.

Μετά το θάνατο του Καρλομάγνου η ενότητα του Φραγκικού Κράτους άρχισε να κλονίζεται και οι διάδοχοί του διένειμαν μεταξύ τους την αυτοκρατορική κληρονομιά με τη Συνθήκη του Βερντέν (843). Συγκεκριμένα, η αυτοκρατορία διαιρέθηκε σε τρία τμήματα που αντιστοιχούσαν περίπου στη σημερινή Γερμανία, στη σημερινή Γαλλία και στα εδάφη που

Νόμισμα του Καρλομάγνου (περ.812). Φέρει την επιγραφή στα λατινικά: **Κάρολος, Αυτοκράτορας Αύγουστος. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.**

περιλαμβάνουν το σημερινό Βέλγιο, την Ελβετία και την κεντρική Ιταλία, ως τη Ρώμη. Η συνθήκη αυτή, που χώρισε την Ευρώπη για πρώτη φορά γλωσσικά, αποτέλεσε την απαρχή της δημιουργίας της νεότερης Ευρώπης.

Η οργάνωση της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου

Την ίδια εποχή, που οι κληρονόμοι του Καρλομάγνου συγκρούονται μεταξύ τους για την κληρονομιά, η Ευρώπη δέχεται νέες εισβολές. Από το νότο οι **Σαρακηνοί** (μουσουλμάνοι της Αφρικής και της Ισπανίας) επιτίθενται στα παράλια της Μεσογείου και από τα ανατολικά οι **Μαγυάροι** (Ούγγροι) εξαπολύουν επιδρομές σε μεγάλο τμήματα της δυτικής Ευρώπης. Τέλος, από τις Σκανδιναβικές Χώρες φτάνουν οι **Νορμανδοί** ή **Βίκιγκς** που αναστατώνουν την Ευρώπη με αιφνίδιες επιδρομές και εγκαθίστανται στα εδάφη της.

■ Η Καρολίδεια Αναγέννηση

Η βασιλεία του Καρλομάγνου και των διαδόχων του

■ Αντλώντας πληροφορίες από το μάθημα της Γεωγραφίας και από τις μέχρι τώρα γνώσεις σας να απαντήσετε στο ερώτημα: Ποιο από τα τρία κράτη μειονεκτούσε έναντι των άλλων και γιατί;

Δράκοντες (drakkar), δηλ. πλοία των Νορμανδών ή Βίκινγκς. Σχέδιο σε τάπητα (11ος αι.). Μπαγιέ, Κέντρο Γουλιέλμου του Κατακτητή.

Μην παραμελείτε τα γράμματα

Γιατί είναι ωφέλιμο οι επισκοπές και τα μοναστήρια, τα οποία ανήκουν, με τη θέληση του Χριστού, στην επικράτεια μας [...] να έδειχναν επίσης ενδιαφέρον για την καλλιέργεια των γραμμάτων [...]. Ακόμα και στα πρόσφατα χρόνια, σε γράμματα που μας έγραψαν από διάφορα μοναστήρια να μας πληροφορήσουν ότι οι αδελφοί που έμειναν σ' αυτά προσεύχονταν για λογαριασμό μας, διαπιστώσαμε ότι σε πολλά απ' αυτά τα γράμματα υπήρχαν σωστές σκέψεις, αλλά αδέξια διατυπωμένες [...] από έλλειψη μόρφωσης [...]. Γι' αυτό σας συνιστούμε να μην παραμελείτε την καλλιέργεια των γραμμάτων. Γι' αυτή τη δουλειά πρέπει να διαλέξετε ανθρώπους, που να έχουν και τη θέληση και την ικανότητα να μάθουν και να διδάξουν και τους άλλους. Και αυτό πρέπει να γίνει με το ζήλο με τον οποίο σας το ζητούμε.

Από την επιστολή του Καρλομάγνου προς τον αβά Μπώγκουλφ, στο: Μάρτζορι Ρόουλιν, *Η καθημερινή ζωή στο Μεσαίωνα*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1992, σ. 26-27.

συνδέεται με μια σημαντική άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών, που ονομάζεται **Καρολίδεια Αναγέννηση**. Η οργάνωση του κράτους απαιτούσε την ύπαρξη ικανών στελεχών που θα πλαισιώναν το διοικητικό μη-

χανισμό, δηλ. γραφείων, αντιγραφείων και δασκάλων. Φορείς αυτής της δραστηριότητας ήταν οι κληρικοί, γεγονός που εξηγεί τις εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις του Καρλομάγνου καθώς και τις προσπάθειες για βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του κλήρου.

Για το σκοπό αυτό προσκλήθηκαν διάσημοι λόγιοι και δάσκαλοι από την Ιρλανδία και την Αγγλία στο αυτοκρατορικό ανάκτορο της Αιξ - λα - Σαπέλ, που αναδείχθηκε σε πραγματικό πολιτιστικό κέντρο..

Στη νεοσύστατη **Ανακτορική Ακαδημία** και στα μοναστήρια δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αντιγραφή βιβλίων και καθιερώθηκε μια γραφή με ευανάγνωστα πεζά γράμματα, που ονομάστηκε **καρολίδεια γραφή**. Ο αυτοκράτορας αποβλέποντας σε μια γενικότερη πνευματική ανανέωση, διέταξε να λειτουργούν σχολεία σε κάθε επισκοπή και μοναστήρι. Στα σχολεία αυτά διδασκονταν εκτός από γραφή και ανάγνωση, γραμματική, ρητορική, αριθμητική και άλλα μαθήματα.

Μεγάλη ανάπτυξη γνώρισαν και οι τέχνες με σαφείς βυζαντινές επιδράσεις. Η αρχιτεκτονική, η γλυπτική, η ζωγραφική, η μικροτεχνία και η μικρογραφία χειρογράφων αυτής της περιόδου μας άφησαν εξαιρετικά αντιπροσωπευτικά έργα.

Τα σπάνια βιβλία

Εγώ ο Υμέτερος Φλάκκος (ψευδώνυμο του Αλκουίνου, καθηγητή της επισκοπικής σχολής της Υόρκης (Αγγλία), τον οποίο ο Καρλομάγνος διόρισε διευθυντή της Ανακτορικής Ακαδημίας, και αβά της μονής του Αγίου Μαρτίνου της Τουρ), λαμβάνοντας θάρρος από τη δική σας παραινέση, επιθυμώ να προσφέρω στους τροφίμους του Αγίου Μαρτίνου το νέκταρ των Ιερών Γραφών. Λαχταρώ να μεθύσω και άλλους με το παλιό κρασί της αρχαίας μάθησης, να αρχίσω να τρέφω και άλλους με τους καρπούς τα γραμματικής λεπταίσθησας, να τους φωτίσω με την τάξη των ουρανίων σωμάτων [...]. Δυστυχώς όμως δεν έχω ορισμένα σπάνια βιβλία της σχολαστικής μάθησης, τα οποία ωστόσο διέθετα στην πατρίδα μου χάρη στον εξαιρετικό και διάπυρο ζήλο του διδασκάλου μου, καθώς και στη δική μου μέριμνα [...]. Αναφέρω όλα αυτά στην Εκλαμπρότητά σας [...] ώστε να μεταβούν εκεί σπουδαστές μας και να διαλέξουν τα χρειώδη και να φέρουν στη Γαλλία τους ανθούς της γνώσης της Βρετανίας [...].

D. Whiteloc, *English Historical Documents*, τ. 1, Oxford University Press, 1955, σ. 786.

■ Ποια μαθήματα αναφέρεται ότι διδάσκονται οι σπουδαστές στο αβαείο του Αγίου Μαρτίνου;

■ Σε ποια συμπεράσματα μπορούμε να καταλήξουμε για την καλλιέργεια των γραμμάτων στην Αγγλία την εποχή αυτή;

Ερωτήσεις

1. Σύμφωνα με ένα σύγχρονο ιστορικό, τον Λε Γκοφ, *Η Καρολίδεια Αυτοκρατορία απέτυχε, αλλά άφησε μια πολύ σημαντική κληρονομιά στην Ευρώπη*. Να συζητήσετε με τους συμμαθητές σου την άποψη αυτή.

3. Η φεουδαρχία στη Δυτική Ευρώπη

Όροι-κλειδιά της ενότητας

Φέουδο, φεουδαρχία, φεουδάρχη, φεουδαρχικό σύστημα, άρχοντες, υποτελείς, τελετή περιβολής, φεουδαρχικό συμβόλαιο, χωρικοί, ελεύθεροι γεωργοί, πάροικοι, δούλοι

Μου λείπουν τα απαραίτητα

Όπως είναι γνωστό σε όλους, επειδή μου λείπουν τα απαραίτητα χρήματα για τη διατροφή και την ενδυμασία μου, ζήτησα τον οίκτο σας, και η καλοσύνη σας μου επέτρεψε να μπω κάτω από την εξουσία και προστασία σας [...]. Σε αμοιβή αναλάβετε τη διατροφή και την ενδυμασία μου. Ενώ εγώ ανέλαβα να σας υπηρετώ και να σας τιμώ με όλες μου τις δυνάμεις. Για όλη μου τη ζωή είμαι δεμένος με την υποχρέωση να σας υπηρετώ και να σας σέβομαι, όπως ταιριάζει σε ελεύθερο άνθρωπο, και σ' όλη τη διάρκεια της ζωής μου δεν έχω δικαίωμα να αποσπασθώ από την εξουσία σας [...].

Απόσπασμα από γραπτή συμφωνία του 8ου αιώνα μεταξύ ενός πτωχού ανθρώπου και ενός γαιοκτήμονα, στο: Μάρτζορι Ρόουλιν, Η καθημερινή ζωή στο Μεσαίωνα, εκδ. Παπαδάκη, Αθήνα 1992, σ. 34.

■ Για ποιο λόγο το συγκεκριμένο άτομο ζητά την προστασία του γαιοκτήμονα; Ποια βασική ιδιότητα έπρεπε να έχει ένα άτομο για να τεθεί κάτω από προστασία;

■ Συνθήκες διαμόρφωσης της φεουδαρχίας

Κατά το Μεσαίωνα η οικονομία ήταν αγροτική, δηλ. στηριζόταν στη γεωργική παραγωγή. Επομένως, όσο

περισσότερη γη κατείχε κάποιος, τόσο πιο πλούσιος και ισχυρός ήταν.

Η ανασφάλεια που κυριαρχούσε στην Ευρώπη μετά τις βαρβαρικές επιδρομές και την κατάλυση του ρωμαϊκού κράτους συντέλεσε, ώστε πολλοί ελεύθεροι άνθρωποι που δεν είχαν τα αναγκαία για την επιβίωσή τους να επιζητούν την προστασία των αρχόντων, δηλ. των ισχυρών γαιοκτημόνων. Οι τελευταίοι ζητούσαν ως αντάλλαγμα από τους πρώτους διάφορες υπηρεσίες και την αφοσίωσή τους.

Παρόμοια πρακτική ακολούθησαν και οι μικροϊδιοκτήτες, οι οποίοι παραχωρούσαν τη γη τους στον άρχοντα, διατηρώντας όμως το δικαίωμα να την καλλιεργούν καταβάλλοντας του και ορισμένα τέλη. Ο άρχοντας με τη σειρά του εξασφάλιζε την παραγωγή τους από σκόπιμη καταστροφή, αρπαγή ή λεηλασία.

Εξάλλου, ο βασιλιάς και άλλοι ισχυροί άνδρες, κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης, είχαν αποκτήσει τη συνήθεια να συγκεντρώνουν γύρω τους ομάδες πιστών και ελεύθερων ανθρώπων, δηλ. υποτελών, τους οποίους αντάμειβαν για τις υπηρεσίες τους με παραχωρήσεις γης και προνόμια.

Τις παραπάνω τάσεις ενίσχυε η εξασθένηση και ο κατακερματισμός της κρατικής εξουσίας κατά τον 8ο αιώνα, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση των Μεροβιγγέων.

Ο μαγικός χαρακτήρας της περιβολής (αρχές 14ου αι). Χαϊδελβέργη, Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη.

■ Να επισημάνετε και να εξηγήσετε τους συμβολισμούς.

■ Τα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας

Οι συνθήκες αυτές διαμόρφωσαν βαθμιαία μια νέα κοινωνική πραγματικότητα, τη **φεουδαρχική κοινωνία**.

Οι διάφορες κοινωνικές ομάδες (ελεύθερων ανθρώπων) συνδέθηκαν μεταξύ τους με δεσμούς αλυσιδωτής εξάρτησης. Οι ιεραρχικά ανώτεροι άρχοντες παραχωρούσαν σε άλλους ευνοούμενους υποτελείς (**βασάλους**) γαίες, δηλ. εκτάσεις γης (**φέουδα**) και απαιτούσαν ως αντάλλαγμα πίστη, υποταγή και παροχή ορισμένων υπηρεσιών. Οι άρχοντες με τη σειρά τους είχαν την υποχρέωση να παρέχουν στους υποτελείς προστασία και κάθε είδους βοήθεια. Από τη λέξη φέουδο το κοινωνικό σύστημα ονομάστηκε **φεουδαρχία** και οι άρχοντες αποκλήθηκαν **φεουδάρχες**.

Η σχέση αυτή μεταξύ άρχοντα και υποτελούς πήρε βαθμυδόν επίσημο χαρακτήρα και οδήγησε στη διαμόρφωση μιας ειδικής τελετής, της **τελετής της περιβολής**. Μετά από αυτή άρχιζε να ισχύει το **φεουδαρχικό συμβόλαιο** που συνέδεε τον υποτελή με τον κύριό του και καθόριζε τις αμοιβαίες υποχρεώσεις τους. Το συμβόλαιο αυτό, με το οποίο ο υποτελής

Το φεουδαρχικό συμβόλαιο

Ο Υποτελής οφείλει στον Κύριό του

- Πίστη
- Υποταγή
- Στρατιωτική βοήθεια
- Οικονομική βοήθεια
- Συμβουλές

Ο Κύριος οφείλει στον Υποτελή του

- Προστασία
- Δικαστική βοήθεια
- Διατήρηση της ακεραιότητας του κτήματος που του παραχώρησε

Η τελετή της περιβολής

Στα μέσα Απριλίου, μία Πέμπτη (του έτους 1127) δόθηκε όρκος υποταγής στον κόμη της Φλάνδρας, ως έκφραση σεβασμού και πίστης, με την τάξη που θα ιστορήσουμε στη συνέχεια. Πρώτα έκαναν όρκο έτσι: ο κόμης ρωτούσε τον μέλλοντα υποτελή αν θέλει ανεπιφύλακτα να γίνει ακόλουθός του και εκείνος απαντούσε «θέλω». Ύστερα αδελφώνονταν μ' έναν ασπασμό, ενώ ο υποτελής είχε βάλει τα χέρια του στα χέρια του κόμη. Σ' ένα δεύτερο στάδιο ο υποτελής έταζε αφοσίωση στον τελετάρχη του κόμη μ' αυτά τα λόγια: «Ορκίζομαι στην πίστη μου ότι από αυτή τη στιγμή θα είμαι πιστός στον κόμη Γουλιέλμο και θα κρατήσω τον όρκο μου σε κάθε περίπτωση, με καλή πίστη και χωρίς δόλο». Σ' ένα τρίτο στάδιο ο υποτελής ορκιζόταν το ίδιο στα ιερά λείψανα των αγίων. Μετά το πέρας αυτό της τελετής ο κόμης με τη ράβδο, που κρατούσε στα χέρια του, έκανε τη βεβαίωση της περιβολής του αξιώματος σε όλους εκείνους που έταξαν σ' αυτόν πίστη και σεβασμό και πήραν όρκο, με τον τρόπο που ιστορήσαμε.

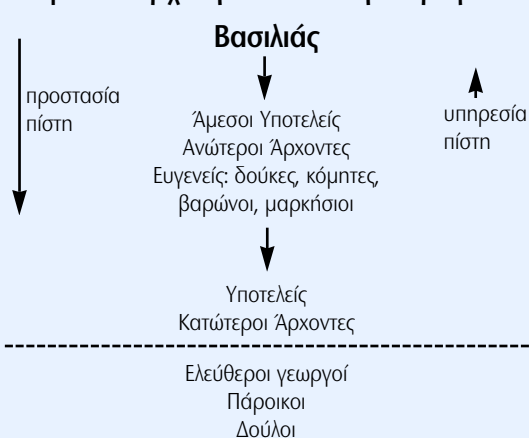
Απόσπασμα από το έργο του χρονογράφου Galbert de Bruges, Ιστορία του φόνου του Καρόλου του Καλού, κόμη της Φλάνδρας, στο: R. Boutriche, Seigneurie et feodalité, Aubier, 1959.

εκτός από το δικαίωμα **οικονομικής εκμετάλλευσης** του φέουδου αποκτούσε και **δημόσια εξουσία** πάνω σ' αυτό, έπαυε να ισχύει στην περίπτωση που ο ένας από τους δύο πέθαινε ή δεν εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις του.

Η φεουδαρχική κοινωνία αναγνώριζε τρεις τάξεις: **τους ανθρώπους της προσευχής** (κληρικούς και μοναχούς), **τους ανθρώπους του πολέμου** (άρχοντες) και τους **ανθρώπους της εργασίας**. Στην ουσία, αυτές αντιστοιχούσαν σε δύο, στους προνομιούχους **φεουδάρχες** και στους **χωρικούς**, αφού οι άνθρωποι της Εκκλησίας ανήκαν στους πρώτους. Στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας βρισκόταν ο **βασιλιάς** και ακολουθούσαν οι **άμεσοι υποτελείς** από τους οποίους εξαρτιόνταν οι **κατώτεροι υποτελείς**. Στην τάξη των αρχόντων ή ευγενών ανήκαν και οι έφιπποι μαχητές, που ονομάζονταν ιππότες, και οι οποίοι συγκροτούσαν μια κλειστή φεουδαρχική ομάδα. Τέλος, φέουδα μπορούσαν να κατέχουν και εκκλησιαστικοί άρχοντες.

Στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρισκόταν οι χωρικοί, δηλ. οι **ελεύθεροι γεωργοί** που ήταν μικροϊδιοκτήτες, οι **πάροικοι** και οι **δούλοι**. Οι πάροικοι ήταν εγκατεστημένοι ως μόνιμοι καλλιεργητές σε κτήματα που δεν τους ανήκαν και απολάμβαναν μια περιορισμένη ελευθερία, που διέφερε από περιοχή σε περιοχή (δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη γη, κατέβαλλαν τέλη στο φεουδάρχη, δεν μπορούσαν να νυμφευθούν χωρίς την άδειά του). Τέλος, οι δούλοι που εξακολουθούσαν να υπάρχουν και να ανήκουν, όπως και στη Ρώμη, σε ένα κύριο, ήταν συνήθως ξένοι και αιχμάλωτοι πολέμου ή λεηλασίας. Ο αριθμός όμως περιορίστηκε μετά το 10ο αιώνα, και το καθεστώς διαβίωσής τους βελτιώθηκε, αφού συνήθως τους εγκαθι-

Η φεουδαρχική κοινωνική πυραμίδα

στούσαν ως καλλιεργητές, όταν δεν τους χρησιμοποιούσαν σε ειδικά καθήκοντα, συνήθως ως εξειδικευμένους τεχνίτες.

Γενικά, όλοι οι χωρικοί υπάγονταν στον κύριο του φέουδου, αφού αυτός αντιπροσώπευε τη δημόσια εξουσία. Του κατέβαλλαν διάφορα τέλη και δικαιώματα για τα κτήματα που καλλιεργούσαν αλλά και για τη χρήση ορισμένων μέσων παραγωγής, όπως των μύλων. Επιπλέον, ήταν υπόχρεοι σε προσωπικές αγγαρείες, τις οποίες μπορούσαν να εξαγοράζουν.

Έτσι, η φεουδαρχία αναγνωρίζεται ως ένα σύστημα πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης του μεσαιωνικού κόσμου.

■ Η εξέλιξη της φεουδαρχίας

Οι μεταρρυθμίσεις του Καρλομάγνου επιτάχυναν την εξέλιξη της φεουδαρχίας. Παλαιότερα ο στρατός αποτελούνταν από ελεύθερους αγρότες υπό την ηγεσία του αυτοκράτορα. Οι συνεχείς πόλεμοι, όμως, και η αύξηση του κόστους του στρατιωτικού εξοπλισμού ανάγκασαν τον αυτοκράτορα να στηριχθεί στους βασιλικούς αξιωματούχους που τους είχε παραχωρήσει γαίες και στους άλλους ισχυρούς γαιοκτήμονες. Αυτοί συμμετείχαν στον πόλεμο με τους ανθρώπους τους παρέχοντας και τον εξοπλισμό τους.

Η φεουδαρχία επικράτησε στην Ευρώπη από τον 8ο μέχρι τον 13ο αιώνα, οπότε άρχισε να παρακμάζει. Η εξάπλωσή της, όμως, δεν έγινε σε όλη την Ευρώπη ούτε με τον ίδιο τρόπο ούτε με τον ίδιο ρυθμό.

Το φεουδαρχικό σύστημα είχε ως συνέπεια τον κατακερματισμό της κρατικής εξουσίας σε μικρότερα ή μεγαλύτερα φέουδα που αποτελούσαν συχνά

Τελετή επίδοσης της πανοπλίας στον ιππότη

Πρώτα-πρώτα ο επίσκοπος ευλογεί με τον εξής τρόπο τη σημαία του ιππότη: « Ο Παντοδύναμος Θεός [...] καθαγιάζει αυτήν την πολεμική σημαία με την ουράνια ευλογία, για να είναι ισχυρή απέναντι στους εχθρούς και στους επαναστάτες, και με τη δική σου προστασία φοβερή στους εχθρούς της χριστιανότητας [...] Στη συνέχεια ενώνει την ασπίδα με τη σημαία και τα ραίνει με αγιασμένο νερό, καθώς τα κρατά ο ιππότης. Έπειτα ευλογεί το ξίφος με αυτόν τον τρόπο «Δέξου, Κύριε, να ευλογήσεις αυτό το ξίφος που θα συνοδεύει τον υπηρέτη σου, για να μπορεί να προστατεύει και να υπερασπίζεται την Εκκλησία, τις χήρες και τα ορφανά και όλους, όσοι υπηρετούν το Θεό, ενάντια στη βιαιότητα των εχθρών [...].

Από το Τελετουργικό της Εκκλησίας του Καμπραί, περ. 1093.

πραγματικές ηγεμονίες. Από τις ηγεμονίες αυτές συγκροτήθηκαν αργότερα ενιαίες επικράτειες που ως ένα βαθμό αντιστοιχούν στα σημερινά κράτη της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας.

Στη Γαλλία ένας δούκας, ο **Ούγος Καπέτος**, υπερίσχυσε έναντι των άλλων φεουδαρχών και το 987 ανακηρύχθηκε βασιλιάς. Στη Γερμανία ο **Όθων Α'** με την υποστήριξη του στρατού και της Εκκλησίας, στέφθηκε στη Ρώμη το 962 από τον πάπα **αυτοκράτορα των Ρωμαίων** και ίδρυσε την **Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους**. Αργότερα, ο **Γουλιέλμος της Νορμανδίας**, εκμεταλλευόμενος τις δυναστικές διαμάχες κατέλαβε το θρόνο της Αγγλίας το 1066, όπου εισήγαγε το φεουδαρχικό σύστημα. Με την κατάκτηση της Αγγλίας από τον Γουλιέλμο, τον επονομαζόμενο για το λόγο αυτό και **Κατακτητή**, άρχισε η διαμόρφωση της σύγχρονης Αγγλίας.

Ερωτήσεις

1. Να συντάξετε γλωσσάριο με όρους σχετικούς με την κοινωνική δομή της μεσαιωνικής Ευρώπης.
2. Να συγκρίνετε την κοινωνική δομή του Βυζαντίου και της δυτικής Ευρώπης την περίοδο αυτή (8ο -10ο αι.).
3. Να επισημάνετε ομοιότητες και διαφορές του συστήματος της Δυτικής Φεουδαρχίας με το βυζαντινό θεσμό της Πρόνοιας.
4. Χωριστείτε σε τρεις ομάδες: Η πρώτη και η δεύτερη να αναπαραστήσουν θεατρικά την τελετή της περιβολής και μια σύγχρονη τελετή (π.χ. ορκωμοσία πτυχιούχων, αποφοίτηση από πανεπιστήμιο) αντίστοιχα. Η τρίτη να δραματοποιήσει μια ημέρα από τη ζωή των χωρικών (ελεύθερου γεωργού, πάροικου και δούλου) που απ αριθμούν τα προβλήματά τους.

II. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

1. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές (11ος –15ος αιώνας)

Όροι Κλειδιά

Τριζωνική καλλιέργεια, εκκερωσώσεις, πόλεις, εμπόριο, αστική τάξη, χάρτες ελευθεριών, μαύρη πανώλης, κρίση-εξεγέρσεις, Μεγάλος χάρτης δικαιωμάτων, κοινοβούλιο, δίαιτα, γενικές τάξεις, έριδα της περιβολής, αιχμαλωσία της Αβινιόν

■ Οικονομικές μεταβολές

• Μεταβολές στην ύπαιθρο και δημογραφικές εξελίξεις
Από τον 11ο αιώνα άρχισαν να εφαρμόζονται τεχνικές καινοτομίες στη γεωργία, όπως ήταν το τροχοφόρο άροτρο, το μεταλλικό υνί και το περιλαίμιο για τα υποζύγια. Με τις καινοτομίες αυτές, όπως και με την καθιέρωση της **τριζωνικής καλλιέργειας**, αυξήθηκε η γεωργική παραγωγή. Η πρόοδος αυτή στη γεωργία, οι ηπιότερες κλιματικές συνθήκες, η υποχώρηση των επιδημιών και η επικράτηση στην Ευρώπη μιας περιόδου σχετικής ηρεμίας οδηγούν σε ραγδαία αύξηση του πληθυσμού. Για να εξασφαλιστεί η διατροφή του, επεκτείνονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις με **εκκερωσώσεις** και **αποξηράνσεις** ελών.

Τριζωνική Καλλιέργεια

1ο ΕΤΟΣ

■ σιτάρι
■ αγρανάπαυση
■ βρώμη

2ο ΕΤΟΣ

■ βρώμη
■ σιτάρι
■ αγρανάπαυση

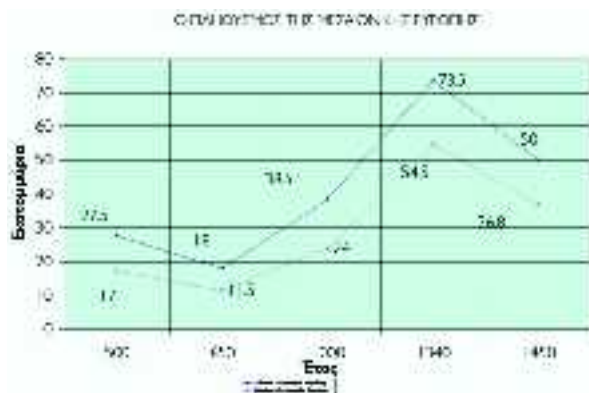
3ο ΕΤΟΣ

■ αγρανάπαυση
■ βρώμη
■ σιτάρι

αγρανάπαυση: όταν ο αγρός δεν καλλιεργείται για κάποιο χρονικό διάστημα

■ Μπορείτε να εξηγήσετε τι ήταν η τριζωνική καλλιέργεια και ποιά ήταν το όφελος από την εφαρμογή της;

Πηγή: Carlo M. Cipolla, *The Fontana Economic History of Europe*, t. 3, Fontana Collins, 1973, σ. 25-71

Εμπορικός δρόμος της μεσαιωνικής Φλωρεντίας. Αναπαράσταση.

■ Η ανάπτυξη των πόλεων

Την ίδια εποχή οι πόλεις, έπειτα από μια μακρά περίοδο παρακμής, ανακτούν το δυναμισμό τους. Ιδρύονται πολλές νέες πόλεις, ενώ οι παλιές επεκτείνονται έξω από τα τείχη. Οι μεταβολές στην ύπαιθρο ευνοούν την ανάπτυξη των αστικών κέντρων, όπου οι χωρικοί ανταλλάσσουν τα αγροτικά προϊόντα με βιοτεχνικά είδη και εμπορεύματα.

Οι πόλεις αποτελούν το κέντρο του εμπορίου, της βιο-

Το λιμάνι της Μπριζ, Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

τεχνίας, των τραπεζικών εργασιών και της τεχνολογίας.

Οι τεχνικές εξελίξεις, όπως ο νερόμυλος και ο ανεμόμυλος, διαδραματίζουν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη των αστικών κέντρων αλλά και της υπαίθρου. Μετά το 10ο αιώνα ο αριθμός των νερόμυλων αυξάνεται σταθερά και γίνεται η κύρια πηγή ενέργειας. Ο άνεμος χρησιμοποιείται ως κινητήρια δύναμη στις πεδιάδες από το 12ο αιώνα για το άλεσμα κυρίως των σιτηρών και για την αποξήρανση των βάλτων

Χάρτης Ελευθεριών για την πόλη Σεντ-Ομέρ, 1127

Εγώ, ο Γουλιέλμος, με τη χάρη του Θεού, κόμης της Φλάνδρας, επιθυμώντας να ανταποκριθώ στην παράκληση των κατοίκων της πόλης Σεντ-Ομέρ [...] παραχωρώ σ' αυτούς τα παρακάτω προνόμια με νόμο και διατάζω να είναι απαραβίαστα.

Όσοι ανήκουν στη συντεχνία των εμπόρων και κατοικούν μέσα στα όρια της πόλης, απαλλάσσονται από τα λιμενικά τέλη [...]

Όπως όλοι οι υπήκοοι της Φλάνδρας, οι κάτοικοι της πόλης απαλλάσσονται από τελωνειακά τέλη.

Το ποσό των εβδομήντα λιρών που εισέπραττα κάθε χρόνο από το Σεντ-Ομέρ και γενικότερα όλα τα ποσά εισπράττω, τα παραχωρώ για την αποκατάσταση των ζημιών των εμπόρων και για τη διατήρηση της συντεχνίας τους.

Ο καθένας μπορεί να έλθει στο Σεντ-Ομέρ με τα εμπορεύματά του με όποιο πλοίο θέλει.

J. M. Kemble, *The Saxons in England*, London, Quaritch, 1876, t. II, Appendix, 528.

■ Τι είδους προνόμια περιλαμβάνει ο χάρτης ελευθεριών πόλης Σεντ-Ομέρ; Γιατί;

Μέχρι το 10ο αιώνα η βιοτεχνική παραγωγή είναι πρωτόγονη και διεξάγεται στην ύπαιθρο, στα μεγάλα

αγροκτήματα. Από τον 11ο, όμως, αιώνα μεταφέρεται στις πόλεις και βελτιώνεται σημαντικά χάρη στις τεχνολογικές εξελίξεις και την πολυάριθμη εργατική δύναμη που έχει συγκεντρωθεί στις πόλεις. Την εποχή αυτή η συσσώρευση πληθυσμού στα αστικά κέντρα είναι τόσο μεγάλη, ώστε μερικά από αυτά αριθμούν δεκάδες χιλιάδες κατοίκους. Μάλιστα, ο πληθυσμός του Μιλάνου και του Παρισιού φτάνει τις εκατό χιλιάδες στο τέλος του 12ου αιώνα.

Χάρτης ελευθεριών για την πόλη Οσέρ, 1215

Να γίνει γνωστό, στο παρόν και στο μέλλον, ότι ο ευγενής Πέτρος, κόμης της Οσέρ, ενοικιάζει στους αστούς της Οσέρ, τους φόρους της πόλης με τα προάσειά της, για έξι χρόνια, έναντι του ποσού των δύο χιλιάδων λιρών το χρόνο [...]. Η κοινότητα της πόλης θα εκλέξει δώδεκα αστούς και αυτοί θα επιλέξουν ένα δήμαρχο. Όλοι μαζί θα διεκπεραιώνουν τις υποθέσεις της πόλης. Οφείλουν, επίσης, να εκλέξουν τρεις αστούς που θα είναι υπεύθυνοι για τις εξωτερικές υποθέσεις της Οσέρ.

Abbé Lebeuf, *Mémoire concernant l'histoire d'Auxerre*, Οσέρ 1864, 27-28.

■ Τι είδους προνόμια περιλαμβάνει ο χάρτης ελευθεριών της πόλης Οσέρ;

Στις πόλεις, ιδίως τις νέες, παραχωρούνται χάρτες **ελευθεριών**, δηλ. προνόμια οικονομικά και διοικητικά, και γι' αυτό ονομάζονται **ελεύθερες ή αυτοκρατορικές κοινότητες**. Είναι αυτόνομες και διοικούνται από τους ευγενείς και τους αστούς. Στα δημοτικά συμβούλια συμμετέχουν, συνήθως, και εκπρόσωποι των επαγγελματικών συντεχνιών, όπως των εμπόρων, των υφαντουργών, των αρτοποιών και άλλων.

■ Το εμπόριο

Η αύξηση της παραγωγής και του πληθυσμού συνέβαλε αποφασιστικά στην αναβίωση του εμπορίου. Η ανάπτυξη του συνδέεται με την εφαρμογή νέας ναυτικής τεχνολογίας, με την κατασκευή νέων δρόμων και με την καθιέρωση του θεσμού των εμποροπανηγύρεων, κυρίως στη Φλάνδρα και στη γαλλική Καμπανία.

Σε καίρια εμπορικά σημεία ιδρύονται νέες εμπορικές πόλεις ή αναβιώνουν παλαιές, όπως είναι η Μασσαλία, το Αμβούργο, η Μπριζ, η Κολωνία, το Παρίσι, το Λονδίνο. Στη Μεσόγειο, οι Ιταλοί έμποροι της Βενετίας, της Γένουας και της Πίζας ιδρύουν εμπορικούς σταθμούς.

Για την καλύτερη προστασία των συμφερόντων τους οι έμποροι οργανώνονται σε ενώσεις. Μάλιστα, συγκροτούνται και ενώσεις εμπορικών πόλεων, όπως η γερμανική Χάνσα που περιλαμβάνει πάνω από ογδόντα πόλεις.

Η αυξανόμενη εμπορική δραστηριότητα πολλαπλα-

σιάζει την κυκλοφορία του νομίσματος. Οι αργυραμοιβοί ή τραπεζίτες ανταλλάσσουν τα χρήματα στις πόλεις και στα πανηγύρια. Από το 13ο αιώνα αρχίζουν να χρησιμοποιούνται οι συναλλαγματικές, δηλ. έγγραφες εντολές πληρωμής που μπορούν να μεταβιβαστούν. Η εμπορική αυτή πρακτική σε συνδυασμό με την πίστωση διευκολύνουν τις συναλλαγές.

■ Κοινωνία

Η οικονομική ανάπτυξη που παρατηρείται από τον 11ο έως το 13ο αιώνα οδήγησε το φεουδαρχικό σύστημα στην ακμή του. Ωστόσο, οι αλλαγές στην αγροτική οικονομία και η ανάπτυξη των πόλεων είχαν σοβαρές επιπτώσεις στις κοινωνικές σχέσεις και στη δομή της πολιτικής εξουσίας.

Στην ύπαιθρο οι δουλοπάροικοι εξαγοράζουν τις υπο-

χρεώσεις τους προς τους γαιοκτήμονες και χειραφετούνται. Αλλά, και ελεύθεροι χωρικοί εγκαταλείπουν την ύπαιθρο και αναζητούν εργασία στις πόλεις. Εκεί, οι έμποροι, οι βιοτέχνες, οι τραπεζίτες και γενικά όσοι ασχολούνται με τις νέες οικονομικές δραστηριότητες συνδέονται με κοινά συμφέροντα και συγκροτούν μια νέα κοινωνική ομάδα, την **αστική τάξη**. Αυτή επιζητεί και πετυχαίνει τον περιορισμό των φεουδαρχικών δικαιωμάτων στα αστικά κέντρα, ενισχύοντας παράλληλα το δικό της ρόλο στη διακυβέρνηση των πόλεων.

Παράλληλα, η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου και η ευρεία χρήση του χρήματος ως ανταλλακτικού μέσου αποτέλεσε μια πραγματική επανάσταση. Η γη έπαυσε πλέον να αποτελεί το μοναδικό μέτρο κάθε αξίας, γεγονός που οδήγούσε σε κρίση το φεουδαρχικό σύστημα.

Σύσταση εμπορικής εταιρίας

9 Απριλίου 1248

Εγώ, ο Ντ. Λεκλέρκ από την Μοντομπάν, αναγνωρίζω και ομολογώ σε σένα, Μπ. Λαπόρτ, ότι έχω λάβει για λογαριασμό της εταιρίας μας, 174 λίρες, στην οποία οφείλω να τοποθετήσω και εγώ 87 λίρες. Στο πλαίσιο αυτής της συμφωνίας και με άλλες εντολές που έχω, θα μεταβίω, με το θέλημα του Θεού, στον Άγιο Ιωάννη της Ακρας ή στη Σικελία, ή όπου αλλού είναι αναγκαίο, για το δικό σου και δικό μου όφελος και για το μισό κέρδος που πρέπει να έχω και για το άλλο μισό που δικαιούσαι. Και σου υπόσχομαι με τη συμφωνία αυτή να ενδιαφερόμαι για τις υποθέσεις της εταιρίας μας [...]. Και σου υπόσχομαι να σου επιστρέψω όλο το κεφάλαιο με 50% κέρδος και να σου πω την αλήθεια και να είμαι τίμιος μαζί σου [...]. Μάρτυρες [...].

L. Miancard, Documents inedités sur le commerce de Marseille au Moyen Age, εκδ. Balatir-Feissat, Μασσαλία, 1884, 35.

- Σε τι εξυπηρετούσε τους εμπόρους η σύσταση εταιριών;
- Στη συγκεκριμένη περίπτωση ποιο είναι το ποσοστό συμμετοχής στο εταιρικό κεφάλαιο του κάθε μέρους και ποιο το ποσοστό του κέρδους; Γιατί;

■ Η κρίση του μεσαιωνικού κόσμου

Έτσι από τα μέσα ήδη του 13ου αιώνα άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα συμπτώματα παρακμής της φεουδαρχίας, που έλαβαν από τις αρχές του 14ου αι. τη μορφή μιας βαθιάς κρίσης. Η Ευρώπη εισέρχεται πλέον σε μεταβατική περίοδο (μέσα 13ου αι. - μέσα 15ου αι.) από το μεσαιωνικό κόσμο στην αυγή των νέων χρόνων.

Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις δεν επαρκούν πλέον για τη διατροφή του πληθυσμού που αυξάνεται με ρυθμούς υψηλότερους από τις δυνατότητες της παραγωγής. Η κατάσταση επιδεινώνεται από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες κατά το 14ου αι., οπότε η έλλειψη τροφίμων λαμβάνει γρήγορα τη μορφή παρατεταμένου λιμού.

Υπό αυτές τις συνθήκες βρήκε πρόσφορο έδαφος η **μαύρη πανώλης** που εισέβαλε στην Ευρώπη το 1345 και μέχρι το 1400 εξόντωσε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της. Όχι λιγότερη, επίσης, δημογραφική και οικονομική φθορά προκαλούσαν οι αιματηροί και μακροχρόνιοι πόλεμοι που μάστιζαν τον ευρωπαϊκό χώρο, με κυριότερο τον **εκατονταετή** μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας (1337-1453).

Έτσι, η επαρχία ερημώνεται, η παραγωγή και το εμπόριο φθίνουν. Η έλλειψη τροφίμων προκαλεί άνοδο των τιμών και μείωση του πληθυσμού. Οι ηγεμόνες και οι φεουδάρχες για να καλύψουν τις έκτακτες πολεμικές δαπάνες και για να διασφαλίσουν τα έσοδά τους επιβάλλουν πρόσθετη φορολογία στους ήδη εξαθλιωμένους χωρικούς.

Η κατάσταση αυτή προκάλεσε τη λαϊκή οργή στη Γαλλία, την Αγγλία, την Ιταλία και αλλού. Εκδηλώθηκαν εξε-

γέρσεις με αίτημα τον περιορισμό των προνομίων και των αυθαιρεσιών των ευγενών. Το φαινόμενο αυτό δεν περιορίστηκε μόνον στην ύπαιθρο, αλλά επεκτάθηκε και σε ανεπτυγμένα αστικά κέντρα, όπως στη Φλάνδρα και στη βόρεια Ιταλία, με πρωταγωνιστές τους αστούς. Οι εξεγέρσεις αυτές, που τελικά καταπνίγηκαν όλες με βιαιότητα, εξέφραζαν τη γενικότερη κρίση του φεουδαρχικού συστήματος.

■ Τα ευρωπαϊκά κράτη

Από τον 11ο αιώνα στη Γερμανία, την Αγγλία και τη Γαλλία δοκιμάζεται η οργάνωση της πολιτικής εξουσίας. Οι ηγεμόνες επιδιώκουν την ενίσχυση της εξουσίας τους και δημιουργούνται νέοι θεσμοί διακυβέρνησης. Παράλληλα, γεννιούνται νέα κράτη στην περιφέρεια της Δυτικής Ευρώπης.

Η ίδρυση της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν σήμανε και την ενοποίηση της Γερμανίας, που ήταν χωρισμένη σε πολλά κρατίδια. Οι δούκες ή ηγεμόνες των σπουδαιότερων κρατιδίων, που ονομάζονταν και εκλέκτορες, γιατί λάμβαναν μέρος στην εκλογή του αυτοκράτορα, επιθυμούσαν εξασθενημένη την αυτοκρατορική εξουσία. Για το λόγο αυτό αντιπάσσαν σε κάθε προσπάθεια δημιουργίας ενός ενιαίου κράτους. Για τους ίδιους λόγους ευνόησαν την ανάπτυξη του θεσμού της περιφερειακής **Δίαιτας**, που ήταν ένα είδος κοινοβουλίου στο οποίο συμμετείχαν αντιπρόσωποι των ευγενών, του κλήρου και των αστών. Αργότερα, συγκροτήθηκε και μία κεντρική Δίαίτα για ολόκληρη την αυτοκρατορία με παρόμοια σύνθεση.

Η Αγγλία αντιμετώπιζε σοβαρά εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα. Οι συνεχείς πολεμικές αναμετρήσεις των άγγλων βασιλέων με τη Γαλλία είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια των πέρα από τη Μάχη αγγλικών εδαφών. Οι ευγενείς, οι αστοί και ο κλήρος εκμεταλλεύτηκαν τη δυσαρέσκεια εναντίον του βασιλιά και επέβαλαν περιορισμούς στη βασιλική εξουσία. Με τον τρόπο αυτό ο βασιλιάς Ιωάννης Α΄ ο Ακμήμονας αναγκάστηκε να παραχωρήσει το **Μεγάλο Χάρτη Δικαιωμάτων** (1215), με τον οποίο αποδεχόταν σημαντικούς περιορισμούς της βασιλικής εξουσίας. Λίγο αργότερα η μοναρχία δέχτηκε τη συγκρότηση ενός Κοινοβουλίου που αποτελούνταν από αντιπροσώπους των ευγενών, του κλήρου και των αστών.

Αντίθετα, στη Γαλλία ο βασιλιάς κατόρθωσε να κάνει πιο ισχυρή τη μοναρχική εξουσία και να επιβληθεί στους φεουδάρχες, ιδιαίτερα μετά τη σύγκρουσή του με τον πάπα και τη νικηφόρα έκβαση του εκατονταετούς πολέμου (1453). Για να αφαιρέσει τη δυνατότητα διεκδίκησης

Μεγάλος Χάρτης Δικαιωμάτων, 1215

(Βασικά άρθρα)

Με πολλά άρθρα αναγνωρίζονταν λεπτομερώς τα παραδοσιακά φεουδαρχικά δικαιώματα των ευγενών.

1. Η Αγγλική Εκκλησία παραμένει ελεύθερη, όλα τα δικαιώματά και οι ελευθερίες της είναι απαραβίαστες.[...]

13. Το Λονδίνο καθώς και οι άλλες πόλεις και τα λιμάνια διατηρούν τις παραδοσιακές του ελευθερίες και τις τελωνειακές ατέλειες.[...]

39. Κανένας ελεύθερος άνθρωπος δεν επιτρέπεται να συλληφθεί ή να φυλακιστεί ή με οποιοδήποτε τρόπο να διωχθεί αυθαίρετα, εκτός αν υπάρχει νόμιμη απόφαση ή προβλέπεται από τους νόμους της χώρας.[...]

55. Ο φόρος που θεωρούνται άδικοι ή παράνομοι θα ανακαλούνται ή θα κρίνεται η νομιμότητά τους από το Συμβούλιο του Βασιλείου που αποτελείται από είκοσι πέντε βαρόνους.[...]

61. Οποιαδήποτε αντιδικία μεταξύ του βασιλιά και των βαρόνων, θα επιλύεται από το Συμβούλιο του Βασιλείου.

A. White - W. Notestein, *Source Problem in English History*, Harper and Brothers, New York, 1915.

■ Πώς εξασφαλιζονταν τα δικαιώματα των κοινωνικών ομάδων που επέβαλαν το κείμενο αυτό;

σης εξουσιών από τους ισχυρούς φεουδάρχες, προχώρησε στη δημιουργία αντιπροσωπευτικών θεσμών. Ο κυριότερος από αυτούς ήταν η Συνέλευση Γενικών Τάξεων, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι των ευγενών, του κλήρου και των αστών.

■ Η Εκκλησία και η σύγκρουσή της με την κοσμική εξουσία

Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ως μια από τις κυριότερες εξουσίες της μεσαιωνικής ζωής, κυρίως στον πνευματικό τομέα, αντιδρούσε πάντοτε στον έλεγχο τον οποίο προσπάθησε να της επιβάλει η κοσμική εξουσία. Στην αρχή συγκρούστηκε με το γερμανό αυτοκράτορα και αργότερα με τους γάλλους βασιλείς.

Η πρώτη διαμάχη άρχισε, όταν ο πάπας απαγόρευσε τη λεγόμενη **κοσμική περιβολή** (1075), δηλαδή την απονομή των εκκλησιαστικών αξιωμάτων και το διορισμό των επισκόπων από τον αυτοκράτορα. Η σύγκρουση αυτή, που ονομάστηκε για το λόγο αυτό **έριδα της περιβολής**, υπήρξε μακροχρόνια και έληξε τελικά με συμβιβασμό (**Κονκορδάτο ή Συμφωνία της Βορμς, 1122**).

Διαφορετική έκβαση είχε η διαμάχη του πάπα με το βασιλιά της Γαλλίας. Ο τελευταίος, έχοντας και την υποστήριξη των **Γενικών Τάξεων**, ανάγκασε τον πάπα να μεταφέρει την έδρα του από τη Ρώμη στην **Αβινιόν**. Η παπική έδρα έμεινε στη γαλλική αυτή πόλη επί εβδομήντα περίπου χρόνια (1305-1377) και η περίοδος αυτή ονομάστηκε **αιχμαλωσία της Αβινιόν**. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία παρουσίασε την εποχή αυτή φαινόμενα διαφθοράς και ηθικής παρακμής, με αποτέλεσμα να διατυπώνεται έντονα το αίτημα για θρησκευτική μεταρρύθμιση.

Ερωτήσεις

1. Να χωριστείτε σε ομάδες. Καθεμιά να αναλάβει να παρουσιάσει ένα τομέα της οικονομικής ζωής της περιόδου που εξετάζουμε: εμπορικοί δρόμοι, εμπορικά κέντρα, εμπορεύματα, εμποροπανηγύρεις, εμπορικές ενώσεις. Σήμερα γίνονται εμποροπανηγύρεις ή παρόμοιες εκδηλώσεις;
2. Να συζητήσετε με τους συμμαθητές σου τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας στο Βυζάντιο, στη Δυτική Ευρώπη και σήμερα. Να αντλήσετε στοιχεία και από το μάθημα των Θρησκευτικών (Γ' Γυμνασίου) και της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (Γ' Γυμνασίου). Να καταγράψετε συνοπτικά τα συμπεράσματά σας.

2. Ο ρόλος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών στην οργάνωση της ζωής κατά το Μεσαίωνα

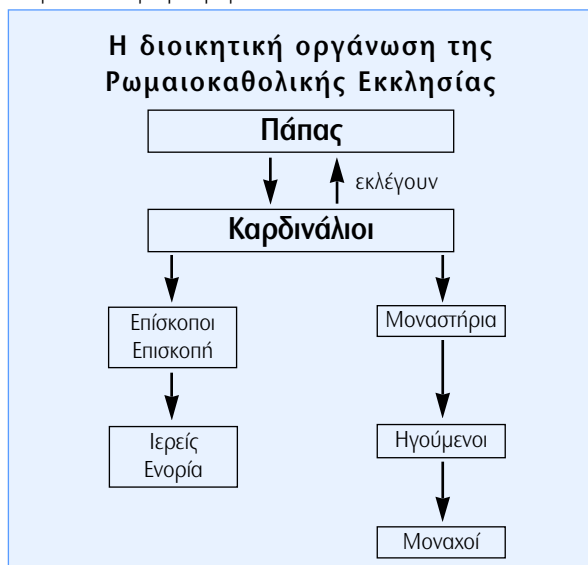
Όροι-κλειδιά της ενότητας

Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, μοναχικά τάγματα, Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση, ειρήνη του Θεού, ανακωχή του Θεού

■ Δύναμη και επιρροή της Εκκλησίας

Μέχρι το 14ο αιώνα το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Ευρώπης ήταν ρωμαιοκαθολικοί χριστιανοί. Η **Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία** κατείχε μεγάλες εκτάσεις γης που αυξάνονταν συνεχώς από τις δωρεές ηγεμόνων και πιστών. Εκτός από την οικονομική δύναμη διέθετε ένα οργανωμένο διοικητικό σύστημα που της επέτρεπε να ελέγχει πνευματικά ολόκληρη την Ευρώπη.

Οι αρμοδιότητες της Εκκλησίας δεν περιοριζόνταν μόνο σε θρησκευτικά ζητήματα αλλά και σε πολλές άλλες δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής. Για τους λόγους αυτούς ο πάπας, ο επικεφαλής της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, είχε μεγάλη ισχύ και μπορούσε να παρεμβαίνει στις πολιτικές εξελίξεις.

Από το 10ο αιώνα, η κοινωνική δυσφορία για τη καλάρωση του θρησκευτικού αισθήματος μερίδας του κλήρου οδήγησε στην ανάληψη πρωτοβουλιών για την ηθική αναβάθμιση της Εκκλησίας. Οι κινήσεις αυτές είχαν ως επίκεντρο τα μεγάλα μοναστήρια, όπου πρωτοστάτησαν και τα νέα **μοναχικά τάγματα***.

Σημαντικό σταθμό στην ανανεωτική αυτή προσπάθεια αποτέλεσε η μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 11ου αιώνα από τον πάπα Γρηγόριο Ζ' (1073-1085), η λεγόμενη **Γρηγοριανή Μεταρρύθμιση**. Μεταξύ άλλων απαγορεύθηκε η πώληση αντικειμένων λατρεί-

Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης (1182-1226), προσφέρει το επανωφόρι του σε ένα φτωχό. Τοιχογραφία του Τζιότο (περί το 1300). Ασίζη, Ναός του Αγίου Φραγκίσκου.

■ Τι συμβολίζει η χειρονομία του αγίου;

ας και μυστηρίων, ο γάμος των κληρικών και η κοσμική περιβολή, για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος. Για να επιβληθεί η μεταρρύθμιση καθορίστηκαν για τους παραβάτες αυστηρές ποινές μεταξύ των οποίων και ο αφορισμός, δηλαδή ο αποκλεισμός από την Εκκλησία και η απαγόρευση επικοινωνίας με την κοινότητα των πιστών. Το 1233 η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, για να αντιμετωπίσει τις αιρέσεις, θέσπισε την **Ιερά Εξέταση**, ένα ειδικό δικαστήριο που τιμωρούσε με αυστηρές ποινές όσους θεωρούσε αιρετικούς. Αρκετοί από αυτούς που κρίνονταν ένοχοι καταδικάζονταν σε θάνατο πάνω στην πυρά.

■ Εκκλησία και Κοινωνία

Ξόρκια και μαγικά

[...] Αφορισμένος να είναι όποιος επιχειρήσει να αφαιρέσει από κάποιον και να καρπωθεί για τον εαυτό του, με οποιοδήποτε ξόρκι ή μαγικό, ό,τι έχει κάποιος άλλος σε αφθονία, γάλα ή μέλι ή κάτι άλλο [...] όποιος έχει στρώσει τραπέζι με τρία μαχαίρια για να εξυπηρετήσει τις νεράιδες, που τάχα θα φέρουν καλή τύχη σε όσους γεννιούνται σε κείνο το σπίτι. όποιος ορκιστεί σε δέντρο ή στο νερό ή σε οτιδήποτε άλλο εκτός από ναό [...] όποιος βάλει το παιδί του στη στέγη του σπιτιού ή μες το φούρνο για να ξαναβρεί την υγεία του ή για τον ίδιο σκοπό χρησιμοποιήσει φυλαχτά ή μαγικά γράμματα [...] εκτός από τις χριστιανικές προσευχές ή την ελευθέρια τέχνη της ιατρικής.

Απόσπασμα από τον αφορισμό του Βαρθολομαίου Ισκαβού, Επισκόπου του Έξετερ (1161-1186), στο: G. Goulton, *Life in the Middle Ages*, Cambridge University Press, 1954, 33-34.